MŰVELŐDÉS MAGYARORSZÁG FÖLDJÉN

A MAGYAR HONFOGLALÁS ELŐTT

ÍRTA

Dr. BALOGH ALBIN

SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1925.

Kiadja a Szent-István-Társulat.
Stephaneum nyomda és könyvkiadó r. t. Budapest.
Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

TARTALOM.

Oldal

Előszó 5
I. Történelem előtti (praehisztorikus) kor 7
II. Római hódítás, római kultúra 50
III. A germánok hazánk területén 85
IV. Turániak hazánkban a magyar honfoglalás előtt 111
A szarmaták 117
A hunok 129
Az avarok 139
V. A szlávok 153
Végszó 157

ELŐSZÓ.

A TÖRTÉNELEM tanulmányozása nemcsak a hazafias érzés fejlesztése szempontjából fontos nemzeti érdek, hanem az általános kulturális nívóra is nagy befolyással van, mert a művelődés emlékeinek megbecsülésére, tényezőinek felkarolására vezet.

Természetes ennélfogva, hogy a történeti érzék erősödése, a kultúra szintjének emelkedése az eseménytörténelem mellett a művelődés története iránt is fölkeltette az érdeklődést. Irodalmunkban nem is hiányoznak a hazai művelődés történetét tárgyaló művek, bár összefoglaló, teljes magyar művelődéstörténelem mindekkoráig nem jelent meg.

Az eddig megjelent munkálatok is elsősorban a< magyar nemzet művelődésének fejlődését tárgyalják s a magyar földnek a honfoglalást megelőző állapotával vajmi keveset foglalkoznak. Rómer általában, Hampel, Henszlmann, Pulszky és mások a népvándorlások korára nézve, akárcsak Hillebrand, Bella meg a többi kiváló praehisztorikusok az őskort illetőleg inkább archaeologiai szempontból vizsgálják a múltat, vagy pedig csak részletkérdésekkel foglalkoznak.

Erdélyi László mélyenjáró művelődéstörténelme

tömören tudományos tárgyalásmódja következtében a nagyközönség érdeklődésén kívül esik; Szilágyi Sándor hatalmas vállalata kiváló írók: Frőlich, Kuzsinszky és Nagy Géza tollából tárgyalja hazánk földjének a honfoglalás előtti állapotát is, de ez a rész a nagy munkába rejtve sokak számára nehezen megközelíthető.

Nem fölösleges munkát véltem tehát végezni, midőn elsősorban az ő nagyértékű műveikre támaszkodva, mindazonáltal lehetőleg visszamenve a forrásokra és a leletek adataira, e kis munkában a magyar földnek a honfoglalás előtti kulturális viszonyait igyekeztem röviden vázolni. Teljességre természetszerűen nem lehetett törekednem, újszerű sem sok akadhat összefoglaló munkában, legfeljebb a felfogásban és a tárgyalás módjában. Nincs is más célja e könyvecskének, mint hogy közös anyánk, a magyar föld legrégibb állapotáról néhány képet adjon, sorsa iránt egy kis érdeklődést keltsen s így is törekedjék hozzákapcsolni a magyar szíveket.

I. Történelem előtti (praehisztorikus) kor.

Kmelynek nem ismerjük kezdetét, tartaéletét, eseményeit: igazán sötét kor az emberiség életében. Hiszen a szentírás idevágó fejezetein kívül, melyeknek magyarázata és értelmezése maga hatalmas külön stúdium, nincs semmi följegyzés, mely útbaigazítana s amire építhetünk, mindössze egy-egy silány csontszilánk, néhány ásatag cserép és kődarab és csak nagysokára az ócska lim-lomnak látszó kezdetleges, töredékes fémtárgyak. Évszázadok, évezredek során elfelejtve pihentek ezek is a föld mélyén vagy megvetve szóródtak szét, törtek ízzé-porrá vagy kallódtak el a hozzánemértés kezén, ha a szántóvető ekéjekapája, az építőmunkás csákánya vagy ásója kiemelte, vízáradás kimosta nyugvóhelyükről. S amikor a figyelem az utolsó századokban kezdett már feléjük fordulni: a kincskeresés lidércfénye vezette félre a nagy tömegeket, úgy hogy az arany helyett előkerülő omlatag csontmaradványok, agyag- és kőtárgyak, rozsdás réz- és vasdarabok épen a mohóságnak vagy a bosszúságnak estek áldozatul.

Pedig ezek is beszélnek sokat, sokfélét, igazat, nem kósza mesét. Eleinte lassan, vontatottan, az-

tán mindig folyékonyabban, érdekesebben. Csak meg kell szólaltatni őket.

Nálunk szerencsére európai hírű szaktudósok vették kezükbe hazánk történelemelőtti korának feltárását s *Bella* Lajos, *Darnay* Kálmán, *Hampel* József, *Hillebrand* Jenő, *Posta* Béla, *Pulszky* Ferenc, *Wosinszky* Mór és mások kitartó munkássága folytán ma már annyira vagyunk, hogy a külföldi szaktudomány hazánk földjéről várja egész Európa történelemelőtti korának teljes felderítését; irányítást, útbaigazítást a fejlődés menetének még homályos számom kérdésére, hiszen hosszú időkön ái az ittlakó népek jártak a művelődés élén, ők irányították az európai kultúrát.

miig jelent meg az ember Európa földjén, a Kárpátok s a Duna-Tisza vidékén is helyet keresett magának. Hiszen ezt maga a természet jelölte ki alkalmas -emberi lakóhelynek: Európa közepén, Észak és Dél, Kelet és Nyugat átjáró kapujában, ahol mindenkor bőségesen akadt, ami az élethez szükséges: víz (forrás, folyó és patak), a növény - és állatvilág gazdag tenyészete, a hegyek értékes kövei és ércei. Ehhez járult a természetadta védelem, mit a hegyek barlangjai nyújtottak hajdan az egyes embernek s a hegységek bástyái később a népeknek. S a természeti kincsekhez járult a kedvező mérsékelt éghajlat, mely előmozdítja a testi és szellemi erők kifejlődését; és a védett helyzet mellett a könnyű megközelíthetőség, mely lehetővé tette a kultúra vívmányainak átvételét és terjesztését.

Ez az adott helyzet jelölte ki hazánk őskori szerepét azután, hogy egyes csoportok elhagyván az emberiség bölcsőjét, Ázsiát, Európa felé vették útjukat s itt letelepedtek. Ennek föltüntetése a követ-

kező sorok feladata, úgy hogy itt nem Európa praehisztoriájáról, hanem *csakis a hazai föld népeinek művelődéséről* lehet szó.*

*

Az ember megtelepedése Európában s egyúttal hazánk földjén sok ezer évvel ezelőtt, még a jégkorszakban történt. A paradicsomi boldogságnak azidétt elmúlt már szinte az emléke is. Ha valamikor, akkor igazán arca verejtékével kellett keresnie az embernek a mindennapi betevő falatot. Növények gyökerei és gyümölcse, oeigák és más kisebb-nagyobb állatok húsa, vére, veleje — természetesen csak nyersen — leginkább pedig a hal szolgált éleimül, de már ünnepszámba ment, ha nagy vad húsához juthatott. Azt is csak a véletlennek köszönhette, mert vadászatra még alig gondolhatott; háziállatról szó sincs, a földmívelés teljesen ismeretlen valami.

Az életfenntartás különben is rengeteg veszedelemmel járt. A hatalmas ellenfelek: a mai rokonaiknál jóval nagyobb barlangi medve és oroszlán, a tigris, őstulok, ősbölény, az óriás mammut elől elsősorban búvóhelyről kellett gondoskodni. Örült szegény, ha barlangot talált lakásnak, melyet nehezen lehet megközelíteni, ahol meredek a följárás, szűk a bejárat. Csakhogy víznek is kellett lenni a közelben, ahol szomját olthassa. Ilyen barlangban húzta meg magát egy-egy család, mert csoportos

* Ez az oka annak, hogy szándékosan mellőzöm a nyugateurópai, franciaországi leletek alapján megállapított praehisztorikus korszak-elnevezéseket, melyeknek felsorolása ily rövid ismertetésben különben sem lenne célravezető.

lakásról, törzsek együttéléséről ilyen viszonyok között nem lehetett szó.

A folytonos küzdelem, sőt küzködés, az időjárás viszontagságai tehát ugyancsak megviselhették, viszont meg is edzették a természettől fegyvertelen, ruhátlan embert: kevéssé fejlett, rosszul táplált teste szívós, szeme éles, akarata kitartó lett, intelligenciája gyorsan fejlődött.

Ez a primitív ember ugyanis valóságos ember, akiben működött Isten lehelete, *a lélek,* az értelem és akarat. Az élet nehéz *harcárar~fc~gyvert* készít magának, ami egyszeriben véget "féT természetes gyöngeségének, mert nagy előnyt biztosít neki az intelligenciát nélkülöző vadállattal szemben. Eleintén kezdetleges ez a fegyver: egyszerű, hegyes tűzkődarab, melyet növényi rostokkal, állatok inával ráerősített valami behasított dorongra s így kész volt a *dárda.* Mindenféle mesterkedéssel szakadékoknak, természet-alkotta gödröknek tereli a gyorsabb, félénkebb állatokat: a vadlovat, szarvast s így ejti zsákmányul őket. Majd maga ás vermet s a nagyobb állatokat, ragadozókat is csalétekkel odacsalogatva ejti tőrbe őket és amikor megismeri a növényi indák, állati belek szívósságát és rugalmasságát, ezekből készít csapdát nekik. Sőt felfedezi az íj készítési módját s lassankint belejön a nyílazásba.

így a halászat mellett a *vadászat leli* a táplálékszerzés legfőbb módja. Nemcsak ragadozó állatok rémítgették, ott volt a *rénszarvas, ez* a megbecsülhetetlen állat: húsa, veleje táplálékot, bőre ruhát, csontja szerszámot, fegyvert szolgáltatott az embernek. S az ember siet a természetadta javakat használa fordítani. A rénszarvas agancsából, az oroszlán, a medve csontjából, fogából, a mammut agya-

rából *szerszámokat* készít magának. Szigonyt csinál magának, hogy ne puszta kézzel kelljen fognia a halat; bőrfej tőt, vésőt, árat, sőt tűt készít, amivel az állatok bőrét tudja lehúzni és később feldolgozni. Készít magának a tél hidege ellen *ruhát* is, természetesen most még csak az állatok bőréből tűz össze magának valami takarót olyanformán, hogy árral kilyuggatott szélein valami int húz át, később pedig bélfonállal fűzi össze.

Gyarapodik, tökéletesedik a kőkészség is. Pattintgatással a dárdahegyet nemcsak élessé és hegyessé, hanem díszessé, valóságos babérlevéllé teszi, olyan módszerrel és türelemmel, mint a tűzföldi indiánok még néhány évtizede is gyakorolták.' De készít magának a tűzkő-nucleusból kaparó- és vakaróeszközöket, késpengéket is. Iparkodik tehát testét, fegyvereit tisztán tartani, a hús fölszeleteléséhez, a bőr kikészítéséhez újabb, finomabb készségeket szerezni: az embernek immár vannak igényei.

Legértékesebb találmánya ezidétt mégis a *tűz,* amelynek ismerete egyébként a praehisztoria legrégibb korszakaiban is megállapítható. Nehezen, két fadarab összedörzsölésével tudja csak szítani, sok gonddal kell őriznie, hogy ki ne aludjon, hogy el ne lopják: de birtokában van és fel tudja használni a maga védelmére és kényelmére. Ezzel tartja távol éjjente a vadállatokat, hajtja őket szakadéknak; emellett melegszik, ha fázik s főtáplálékát, a húst nem kell nyersen marcangolni — valami nyárs segítségével — meg tudja sütni s így ízletesebbé tenni. Amije van: élelem, szerszám, ékszer iparkodik biztos helyre tenni, vándorlás alkalmával biztosítani a könnyű szállítást: *kosarat* fon magának hajlékony vesszőből, mely szilárd, mégis

könnyű. A kosár az éléstár, a szerszámláda, az ékszerdoboz.

Van *művészi hajlandósága* is.

Lakását, a barlang falát karcolásokkal, rajzokkal, sőt festményekkel próbálja díszíteni — nálunk talán a bajóthi Jankovich-barlangban látható vonalak vehetők ilyeneknek — még pedig sokszor meglepően művészi naturalizmussal. Kicsiszolja a csontot, csont szerszámjait, majd pedig bevésésekkel, rajzokkal ékesíti, sőt egyenesen ékszert készít magának a karjára, nyakára csontból, kagylóból, csigaházból. Valószínűleg testét is festette, legalább halottait gyakran vörös festékkel bevonva találjuk.

A társadalom persze kimerült a *családban.* Milyen volt ennek is az élete, szervezete, hogyan szerzett magának feleséget a házasodó legény, milyen volt az öregek helyzete és sorsa, milyen volt a nyelvük, milyen emberfajtához tartoztak; csupa oly kérdés, melyre ma még hiába keresünk választ. Legfeljebb azt látjuk, hogy az ember akkor is ember volt az ember érzelmi világával: vágyaival, vonzalmával, érzelmeivel. Szomorkodott, kesergett, ha gyász, veszteség, sikertelenség érte, viszont örömében akár táncra perdült, amint egyes külföldi bar τ langleletek rajzai bemutatják a primitív kor embereit. Természetes továbbá, hogy kezdettől fogva megtalálhatók a *vallás* jelei is.

Lehet, hogy az őskinyilatkoztatás már csak halvány emlékképen derengett az itt lakó emberek lelkében, úgyhogy vallási életük nem volt több puszta természetimádásnál, amikor is különös tiszteletben részesíthették a napot, mint a világosság, az életet adó meleg forrását és viszont féltek a sötétségtől, az erdők titokzatos szellemeitől, aztán

meg a halottak visszajáró kísérteteitől; lehet az is, hogy erkölcsi érzékük egészen eltompult, úgyannyira, hogy kannibálok is voltak közöttük. De az is tény, hogy halottaikat rendszerint megbecsülték, meggyászolták, befestett testüket ékszereivel, kedves tárgyaival együtt temették el. Ebből, meg a kísértetjárás félelméből azonban jogosan következtethetünk arra, hogy e legrégebb kor embere is *hitt a lélek másvilági életében,* mely tovább folyik a testi halál után. Kétségtelenül voltak egyébként is vallási képzetei: bajában, gyászában áldozatot hozott — külföldi barlangokban talált rajzok tanusága szerint nem ritkán öncsonkításhoz is folya* modott s feláldozta pl. kezének ujjait. Ha valamit nagyon megkívánt, pl. valamely vadállat elejtését, hogy találjon legelésző rénszarvast stb., ünnepies formában, kérésképen iparkodott kifejezni s így folyamodott a rajz és faragás nagyon kezdetleges, de őszinte és jószándékú nyelvéhez, beleadta minden tudását, ügyességét, csakhogy biztosítsa vágyának, kívánságának teljesedését. Hasonlóan járt el hálaképen, ha csakugyan elnyerte, ami után vágyakozott. Mi ez, ha nem az ünnepies imádságnak a megnyilatkozása, bár arról még nem kapunk felvilágosítást, kinek és milyennek képzelte azt a hatalmas lényt, akihez könyörgött, aminthogy bizonyára nemcsak ilyenformán, rajz és faragás útján iparkodott biztosítani maga és övéi számára pártfogását, jóindulatát, távoltartani rettegett haragját. Így élt minálunk az *őskőkor* (palaeolith-kor) embere, ilyennek mutatják be őt — némi külföldi analógiákkal kiegészítve — a korláthi (Abaúj), a hírhedt krapinai (Várasd) barlang, továbbá a tatai, a Bükk-hegységi (Szeleta-, Ballá-, Peskő-barlang), a bajóti Jankovich-barlang, a kiskevélyi (Buda-

pest mellett) stb. leletek. És nem utolsó jelentőségű abbeli tanúskodásuk, hogy e föld lakói már akkor, az őskőkor kultúrájában jelentős szerepet töltöttek be.

*

Az *újkőkor* (neolith-kor) még határozottabban domborítja ki hazánk természetes előnyeit. A Hegyalja obszidián és tűzkő-telepei, az agyagmívességnek szinte művészi fejlettsége, az erdélyi telepek gazdagsága, a tolnaiak mintaszerű rendezettsége valósággal irányító, vezető szerepben mutatják be hazánk neolithikus lakóit: ezek a *„Träger der Donaukultur“,* akiknek hatása megérzik északra, délre a Szudéták, Alpok s a Balkán vidékén egyaránt az újkőkori műveltségben és művészetben.

Egyébként új ez a nép.

Mi történt a régi *lakókkal?* Letűnésüket miféle természeti katasztrófák, klimatikus eltolódások idézték elő: ma még rejtély előttünk. Tény, hogy a kistermetű ősi lakók, akik talán mostani afrikai maradék-törzsekkel hozhatók valamilyen rokonságba, egészen elenyésztek e földről, egész Közép-Európából a régi hatalmas monstrum-állatok legnagyobb részével együtt s más népfajtának adtak helyet. Hogy az újak honnan vándoroltak ide, miféle fajták voltak: ismét nem tudjuk. Virchow, a híres ánthropológus azt állítja, hogy három fajta is lakott itt: rövidfejű magas, közepes fejű alacsony, hosszúfejű magas típus; de jaz eredet kérdésére ő sem tud választ adni. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy műveltségük igazán tiszteletreméltó, viszont nagy mértékben elüt az őskőkori ember kultúrájától.

Ez az ember nem barangol folytonosan, nem bújik el magányos odújába, hanem megtelepedve,

csoportosan, mondhatnám társadalmi életet él. A barlangot ő is felhasználja, sőt a maga munkájával is iparkodik alkalmassá tenni lakásnak (Bajót, Aggtelek, Jászó stb.), esetleg vén fák odújában keres menedék- és nyugvóhelyet, de ,tud maga is lakást készíteni. A földbe méhkasalakú kerek *putrikat* ás, oldalát, tetejét vesszőfonattal biztosítja a beomlás ellen, azután agyagos sárral gondosan kitapasztja, alját is hasonlóképen kisározza padlózatnak. Nagynak ugyan nem nagy ez a lakás, mindössze másfél ember magasságú, szélességű volt; bejárata kis kerek lyuk, amelyen egy ember épen bebújhatott. Idők folyamán aztán akadtak, akiknek kevés, kényelmetlen volt az egy konyha, mely egyúttal lakásul is szolgált, szűk átjáróval ástak melléje másik, harmadik vermet is szobának, éléstárnak, hiszen a tűzhely mellett igazán nem volt túlságosan egészséges a lakás, a télire eltett anyagok könnyen megromlottak. Mások egészen külön ástak ugyancsak méhkasalakú nagyobb vermeket kamráknak, ezekben raktározták el a téli eleséget.

Mások lombos ágakból, sárral tapasztott vesszőfonatból ütöttek össze leveles sátrat, kalyibát. Érdekes, hogy ennek itt-ott már négyszögű házformát adnak, tehát eltérnek a nyugateurópai egykorú viskók kerek formájától, amelyekhez iímét afrikai néger falvak kerek kunyhói hasonlíthatók. Nedves, mocsaras helyeken azonban először cölöpöket vertek a földbe, a cölöpökön állott a kunyhó, melynek vázát, tetejét színién vesszőből fonták, aztán épúgy kisározták, esetleg kiégették, mint a szárazföldön épült kunyhókat, hogy annál jobban állják az esőt, a vihart, másrészt ne legyen tűzveszedelem. A konyhahulladék, szén, hamu stb. per-

sze lassankint feltöltötte a cölöpkunyhó alját, környékét is, úgy hogy a kunyhók körül hulladékdombok, *szíhalmok* (szénhalmok) keletkeztek, amilyen lapos halom nagy számmal akad a Duna-Tisza és mellékfolyóik meg az Olt mentén (Munkács, Túra, Csóka, Lengyel, Erősd stb.). Egészen olyanfélék ezek, akárcsak az északitáliai terra marék (tulajdonképen t. marna = szemetes föld), úgy hogy nem egy tudós azt véli, hogy a Pó síkságára hazánk földjéről vándorolt a terra marék népe.

A lakosság elég sűrű: csak az egy Tolnában is számos telep került elő már eddigelé. A telepek — egyik-másik valóságos község, pl. Bodrogkeresztur — víz mentén vagy legalább közelében szép rendben épültek. Védelmükre sok helyütt sáncműveket építettek (Lengyel, Erősd, Békésszarvas stb.), ezen belül csoportosan helyezkedtek el a kicsiny kunyhók. Egy részük, mint láttuk, lakóház, illetve kamra volt. A lakóházban sütöttek, főztek, itt találtak menedéket vihar és télvíz idején, ez volt nyugvóhelyük éjszakára, bár a szűk helyen csak összeszorulva, valószínűleg guggolva alhattak. Nyárra természetesen tűrhetetlen lett volna az ilyen összezsúfolt lakás. Ilyenkor szabad tűzhely körül tanyáztak, e körül csináltak aztán cserényt, majd sárral tapasztott vesszőfonatot avagy leveles szint.

Az ilyen nagyszámú lakosságnál már szükség van valamiféle munkabeosztásra, valamiféle szabályozottságra. Vannak vadászok (és harcosok), halászok, iparosok, földmívesek, de természetesen úgy, hogy inkább csak az egyéni rátermettség érvényesült és tulajdonképen — főként eleinte — mindenkinek mindenhez kellett érteni valamit, különösen az asszonynak, akire a letelepedés óta a

türelmet, kézügyességet és ízlést kívánó ipari foglalkozás majdnem egészen ránehezedett.

A *vadászat* lassankint vesztett régi jelentőségéből. Könnyebb is lett. Nem számítva, hogy a mammut, barlangig medve, tigris és barlangi oroszlán kipusztultával a? dúvadak közül igazában csak az ősbölény és ős4ulok volt veszedelmes, az íj és nyíl használata óriási előnyt szerzett az újkőkor emberének: tűzkőből pattintott vagy csontból készült nyílhegyei messze távolba vittek és sebezték halálra a szarvast, az őzet stb.; az ősbölény és őstulok vadászatánál meg a veremkészítés fejlettsége jelentett nagy könnyebbséget a vadásznak. Mégis ehhez a foglalkozáshoz kellett legtöbb erő, edzettség, lélekjelenlét, biztos szem, biztos kéz. Élelemszerzéssel foglalkoztak a *halászok* is, ámde kevesebb erő és bátorság, inkább türelem és fortély kellett a mesterségükhöz. Míg föl nem találták a szövés-fonással együtt a hálót, addig kéziügyesség a szigonyozásban, türelem a tövissel, később horoggal horgászásban, találékonyság a halrekesztő készítésében volt a jó halász ügyességének jelei, szerencséjének biztosítékai.

A legtöbb emrjer munkáját ...fokról-fokraa *Jőldmívelés* és *állattenyésztés,* „kötötte le. A neoïith-kori ember egyik állatot a másik után szelídítette meg. így lett háziállattá először is a kutya, azután a juh, a kecske, a szarvasmarhádéra sertés, legvégül pedig a ló. A pásztorkodó életmód mellett jutott idő és alkalom vadászatra is, különösen télen, de irtani is kellett a kártékony vadat, ha nieg akarta őrizni a drága és ritka háziállatokat. Sőt a pásztorkodás másra is rávitte. Kóborlás közben, talán unalmában is megismerte a különféle ehető növényeket, köztük a gabonaféléket és ízlelve, élvezve

ehető termésüket, maga is termeszteni kezdte, vagyis földmívelésre adta magát. Búzát valami négyfélét ismert, termesztett azonkívül árpát, kölest, borsót, lencsét, olajos gomborkát; aztán termeszteni kezdi a kendert, a lent, mert egyszercsak rájött arra, hogy a szárából okkal-móddal fonalat készíthet. Állatjairól is gondoskodni kívánt, mikor kedvenc eledelüket, a bükkönyt megismerte. Kenyérmagvak mellett volt tehát hüvelyese, ipari növénye, takarmányféléje: a földmíveíés lett hovatovább a legfontosabb foglalkozás, pedig a dudvával, szamártövissel akkor is sokat kellett hadakoznia, a föld megmunkálására való készségei meg ugyancsak kezdetlegesek voltak.

A búza, árpa magtermését eleinte egyszerűen megette. Ámde lassankint rájött arra, hogy a fog őrlőmunkáját kövekkel is elvégezheti: megőrölte tehát a gabona-, a köles-szemeket és lisztet készített, a lisztből kenyeret sütött. Ez a liszt persze nem sokban különbözött a korpától, akadt benne egészben maradt szem elég, nem volt dagasztva, kemencében sütve, hanem vízzel péppé kevert, napon szárított kis vakarcs, de mégis csak kenyér volt, az embernek azóta is legszükségesebb tápláléka.

Az *ipar* az újkőkorban egyáltalán nagy lendületet vett.

A főanyag most is a kő. Obszidiánból, tűzkőből készül a dárda, a nyíl hegye, a késpenge, a fűrész, a tisztító, vakaró szerszámok, aztán meg a kőkori ember főbüszkesége: a kőtőr, de számos tárgy készítésére alkalmasabbnak bizonyul a homokkő, a pala, sőt Németországból szerzett kemény és mégis bársonyos lyditet is. Ebből készül most már kisebb-nagyobb kalapács, balta, fokos, kapa, aztán az ékek, vésők stb. számtalan változatai, hiszen több-

féle már a szükséglet, sokféle mesterséghez különféle szerszám szükséges. A homokkövet, palát, lyditet lehet csiszolni s így neki tetszetős, lehetőleg praktikus formát adni, a megfelelő helyen kifúrni. A kőeszközt először nagyjából kifaragták, helyesebben kiütögették, aztán kiródolták, akkor rátették a csiszolókőre, rá nedves homokot szórtak és most addig húzogatták, dörzsölgették a homokos csiszolókövön, míg megkapta a kívánt élt és simaságot. Lyukat meg úgy fúrtak a kőszerszámon, hogy a kívánt helyen először egy kis mélyedést kapartak kemény kővel, azután nedves homokot szórtak rá, ráállítottak valami hengeres üres csontot, esetleg növényszárt s ezt addig pörgették-forgatták, míg a kőszerszámot át nem lyukasztották; ha vastag volt a szerszám, akkor először az egyik, aztán a másik oldalán végezték ezt a műveletet, míg a két fúrás össze nem ért és a hengeres kőmag ki nem hullott. Ezért nevezik ezt az időszakot *csiszolt kőkorszaknak,* másként neolith-, új kőkornak.

De természetesen ezentúl is felhasználták a csontot meg a kagylókat is. A csinos, színesen csillogó *kagyló* természetszerűen kínálkozik ékszernek, játékszernek, azonkívül, ha rétegek mentén szeletelik, pompás késpengéket ad, melyek a konyhánál, étkezésnél, finomabb munkáknál nagyon jól beválnak. A *csont* pedig még fontosabb anyag. Ebből készül az elejtett állatok lenyúzására szolgáló bőrfejtő, a ruházat készítésénél megbecsülhetetlen árak és később a tűk. A halász csontból csinált magának szigonyt, a csiszolt csonton tudott legjobban dolgozni a művész, szobrász, iparművész, ékszerész, ami akkoriban elsősorban házilag ment. És ne feledkezzünk meg a földmíves csákányáról, ka-

pájáról, amire a szarvasagancs szinte kínálkozott. Aztán a harcos bunkójáról, melynek boldogabb végén ugyancsak a szarvasagancs rózsája fenyegetőzött, míg fel nem váltotta a homokkőből készült hatalmas kőbalta, melynek éle és súlya megbízható fegyvernek bizonyult a veszedelmes vadak: medve, farkas, vaddisznó, no meg az ellenséges ember ellen, hiszen egy csapásra be lehetett vele lékelni a bölény hatalmas koponyáját is. A lapockacsont lapátnak termett, a fogakból kitűnő finom vésőket, a vadkan agyarából horgot lehetett készíteni, aminthogy a nyílhegyek, dárdacsúcsok jó része hol kőből, hol csontból készült. De meg a kőeszközök nagyrészének (pl. tőr, ék, véső, késpenge stb.) csont, különösen szarvasagancs volt a foglalata, melybe hánccsal, ínnal, indával beszorítva lehetett használni.

A szerszámok tökéletesedése megkönnyítette az iparcikk készítését, aztán meg új iparágak kialakulásával járt.

Fűrészük kőből készült, kicsiny is volt: ezzel persze nem fát, hanem csontot fűrészeltek. A kemény kő fűrészelése meg úgy történt, hogy erős bélhúrt vagy fonalat nedves homokkal bevonva kifeszítettek valamely ívben meghajlított rugalmas vessző két végére s aztán úgy használták, mint mi a vasfűrészt. így fűrészelték ki a szerszámok, fegyverek alakját nagyjából, míg a simítás, csiszolás stádiumához érkeztek.

Tűzzel, ékkel, vésővel, baltával tudták dönteni, hasítani a fát, így tudtak gondoskodni cölöpökről, később pedig gerendákról, melyekből faékek, facsapok segítségével a főbbek számára a szabadon álló ház váza készült. És nagyjelentőségű volt a *csónak* készítése, mellyel a víz került hatalmukba

s föllendülhetett a halászat, bár e csónak aligha volt különb lélekvesztő canoënél.

Volt *szövőiparuk* is. A halat immár nemcsak kézzel és sokszakálú szigonnyal fogták, hanem *hálót* is használtak. A kender és len termesztésével kapcsolatban rájöttek a fonal készítésére, aztán a hálószemek kötésére, ami bizonnyal az asszonyok találmánya és kötelessége volt. Az indákból készült kötél mellett lassankint megjelent a kenderkötél, ebből hágcsó a lakásba való leszálláshoz, készség a terhek szállításához, a háziállatok kipányvázásához. De a *szövés* mesterségének elsajátítása bizonyára még ezek után is nehezen ment, hiszen akármilyen nyers vászon készítéséhez valami célravezető *szövőszéket* kellett alkalmazni.

Legnagyobb rátermettséggel a *fazekas-ipart* gyakorolták. A kezdet tulajdonképen a vesszőfonatos kosár volt. Amikor ezt kívül-belől besározta, aztán a napon szárította, később meg kiégette: akkor készült az első fazék, amely hosszú ideig nem főzésre, hanem csak eltartásra szolgált és mint értékes tárgy, díszhelyen felakasztva lógott. Lassankint önállósodott ez az ipar és a fazekaskorong ismerete nélkül annyi és oly változatos alakú és rendeltetésű agyagipari készítményt tudott fölmutatni, hogy nem egy darabjukat bármely iparművész megirigyelhetné. Hatalmas magtartóedények mellett számtalan fazék, tál, tányér, pohár, aztán hálónehezék, mécses stb. készült műhelyeikben s agyagedényeiknek spirális, zsinóros stb. díszítése, sárga, barna, piros színekkel festése több száz évvel megelőzte a görögországi kamarási stílus világszerte elismert szépségű alkotásait, melyeknek motívumai sokszor meglepően összevágnak a neolithikum e magyarországi termékeivel. Ugyan-

csak az agyagmívesség körébe vág elsősorban a *szobrászat,* melynek számos emléke található múzeumainkban. A ránk maradt szobrok, vagy inkább szobrocskák nagyon különböző jelentőségűek. Legnagyobb részük bizonyára aligha más, mint gyermekjáték. De a kis állatszobrokon kívül előkerült állatfejeket, emberi lábat, egész embert, különösen a nőt ábrázoló szobraiknak legalább részben vallásos vonatkozásuk volt, mint áldozati tárgyaknak. (Csak az sajátszerű, hogy az őskőkor festéseinek, rajzainak nincs a korban folytatása, illetőleg csak a fazekasipar termékeinek díszítésében nyilatkozik meg.)

Sok hiányzik még a komforthoz, kezdetleges még az akkori életmód, de az emberi intelligenciának, találékonyságnak meglepő fejlettségéről tanúskodik. És az emlékek tanúskodnak másról is: arról, hogy ez az ember annyi ezer évvel ezelőtt igazán családias életet élt, melyben volt szeretet, munkamegosztás, kölcsönös gondoskodás.

A *férfi* járt az élelem után fegyverrel, hálóval, végezte a nehéz földmíves-munkát: kapával, csákánnyal megdolgozta a földet s learatván, betakarította az életet, gondoskodott a háziállatok téli élelméről, fölkutatta vagy cserébe vásárolta, kidolgozta a kőfegyvert, a kőszerszámot. A férfi készítette, állatbőrökkel lakályossá tette a lakóhelyet, ő volt annak korlátlan ura. Az *asszony* a házi munkát végezte akkor is. Elsősorban a konyha az ő terrénuma: ő csihol tüzet nagy fáradsággal, ő őrzi is a kialvástól, látja el a család tagjait ennivalóval: gondoskodik tejről, vajról, sajtról, amikor már kifejlődött az állattartás, a tejgazdaság; ő süti a vadat, halat és a szárnyasokat: a csirkét, kacsát s a vízi madarak számos fajtáját (bár a gólyát bizonyára

ők sem bántották). Később megtanul főzni is, amikor a főzelékfélék, aztán a húsneműek elkészítésénél fel tudja használni a forró vizet. Elég jól élhettek ilyenformán: a kenyér, a csigák, a húsfélék, tejfélék mellett ettek főzelékeket: hüvelyeseket, labodát, aztán vadméhek mézét, gyümölcsöt: körtét, almát, persze vadon termő savanyú vackort. Lakoma után pedig valamiféle szeszes italt is ittak, legalább sajátszerű szűrőedényeikről erre következtethetünk. Az asszonynak kell gondoskodni a téli élésről is. A húsokat, a medvetalpat megfüstölve, a szárított halat füzérekbe húzva ő rakja el télire a nagy gabonatartó edények mellé. Legnehezebb foglalkozása azonban a molnármesterség: a lapos homokkövön elszórt magvakat csak kézi munkával, kőtörővel térdenállva tudta összetörni, persze, hogy az őrlemény így nem lehetett príma minőségű, hiszen szitájuk különben sem volt, amivel megtisztíthatták volna.

A *ruházat* ügye ugyancsak az asszony hatáskörébe, illetve kötelességei közé tartozott. Az állatbőröket valamilyen csávázással előbb kikészítették, aztán árak, csonttűk segítségével az aszony állította össze a bundát, bekecset, bőrövet, ő font és szőtt és varrta össze a kész vásznat, úgy hogy volt már testhez álló vagy hosszan leérő könnyű, bár eléggé durva alsóruhájuk. A lábukon — legalább a kor vége felé — volt valamiféle saru, hogy védje a tüskés bozótban. És télen, mikor a férfi hosszabb útra ment, a jeges úton való járásra valóságos korcsolyát csináltak csontból, aligha sportűzés céljából. Természetes azonban, hogy a nő nem lehetett el akkor sem *ékszerek* nélkül: csontból, kagylóból, gyöngyből csináltak füzéreket, fülbevalót, karperecet, hajdíszt stb. Később a csont- és gyöngyszemek

közé arany- és rézszemeket is illesztettek, de ez már új világnak, a fémek korának pirkadását jelzi). A férfi, főként a vadász, más ékszerről gondoskodott: övébe akasztva ott hordotta az elejtett vad agyarát vagy körmét, esetleg hajába tűzte a tollát, mint diadalmi jelvényt, mely neki dicsőséget, tiszteletet jelentett a telep lakóinál, bár egyébként nem tudjuk, a testi erő és ügyesség mellett mekkora megbecsülésben részesült az észbeli tehetség, a bölcs megfontolás.

Hogyan történt a családalapítás; kérte, vette, rabolta a férfi házastársát: ki tudná megmondani? Annyi tény, hogy a család lényegben szigorúan zárt társaságot alkotott: mindegyik család külön élt kis lakásában, mely mindig gondosan el volt különítve a szomszédoktól, tehát világos jele annak, hogy a magántulajdon elvei szerint rendezkedtek be. És talán épen ezért abban a kis viskóban boldog lehetett az élet, mert nagyon szerethették a gyermeket. Szerszámaik, fegyvereik, edényeik kicsinyített mását számukra készítették játékszernek, a csontkorcsolya bizonyosan sok örömet szerzett nekik s ugyancsak nekik készült számos más bohó apróság, állatok apró szobra agyagból művészien formálva, különféle kagyló- és gyöngyékszerek, szóval aminek gyermek örülni tud, amikkel szívesen eljátszik. Nevelésük, ápolásuk sok gondot jelentett már akkor is. Ha beteg lett a család valamely tagja, orvosságról, orvoslásról is kellett gondoskodni. Füvek gyógyító erejét, a gubacs sebhúzó hatását bizonyára ismerte az ősi ember s az aggódó virrasztás mécses lángja mellett könnyebbülést jelenthetett a betegnek, míg-csak el nem érkezett az utolsó óra.

De ugyanez a rokoni szeretet és családi érzés megnyilatkozott a *halottakkal* szemben is. A sánc-

műveken belül külön temetőkerteket létesítettek, az életet adó nap felé fordítva oda temették el halottaikat ünnepi szertartások között. A férfi mellé odatették a vadkan, medve agyarát, kedvenc fegyverét: buzogányt, dárdát; szerszámát: baltát, agyagedényt, halászfölszerelést, a nő mellé a tűt, a szövőkészséget, ékszerét, a gyermekkel játékszerét temették el. Sok esetben az egyszerű agyagedényen kívül külön e célra készített nagy csöves talpú edényeket állítottak a sírba s az edényekben élelmiszereket. Szóval mindenről gondoskodtak, ami az élet folytatásához szükséges. íme, ismét naiv formában, de kétségtelenül megnyilatkozása a másvilági élet hitének. Az meg igazán megható, hogy akik életükben együtt éltek, kimúlásuk után együvé temették őket, hogy együtt legyenek a halálban is: a szülő gyermekével, sőt az egész család együtt nyugszik, úgyhogy itt-ott valóságos családi sírboltokat találunk e neolith-kori temetőkben.

De azért van árnyoldal is. Bármily békés életmód folyt, bármily határozottan kimutatható a vallásos élet, úgyhogy a fensőbb lény, az Istenség tiszteletére áldozatokkal adóztak: a vallási képzetek zavarossága mellett legfeljebb természetimádás érvényesülhetett, az erkölcsi életben pedig a nyers, fékezetlen ösztönök nagy szerephez juthattak. Az ember természetes társas ösztönétől hajtva, de másrészt a bírvágy, a másé után való vágyakozás ellen, a saját életük és vagyonuk biztosítására tömörültek az emberek telepekbe, egységes vezetés alá, ezért kellett emelni a telepek sáncműveit, így is sokszor nyúltak fegyverhez egymás ellenében. Nem egy férfi-holttestben egész csomó betört nyílhegy található, ami azt mutatja, hogy jó kemény harcos lehetett az illető, aki sok sebet kibírt, míg végre elejt-

hették. Másutt csoportosan temették el a hősi halottakat, ami már valóságos emberpusztító ütközetre utal, ahol egész községek sorsa dőlt el, ha nem is egész népek csatáztak: ettől még az akkori népsűrűség, vadon erdők, mocsarak és közlekedés mellett szerencsére még messze vannak. De sajnos, homo homini lupus már akkor.

Általában véve természetesen béke honolt. Az ember lassankint már síkon, külön védelmi művek nélkül is mert tanyát ütni; a háború, a harc csak ultima ratio volt. Az egyes telepek népe békésen közlekedett szomszédjával, sőt messze vidékekkel: Németország, Csehország, az alpesi tartományok és a Balkán-félsziget népeivel kicserélték egymás termányeit, készítményeit, találmányait: a hegyaljai, mecsekhegyi kő, az erdélyi só keresett portéka volt s a magyarországi ipartelepek nemcsak szomszédok és távoleső telepek megrendelésére dolgoztak, hanem egyes mesterembereik bejárták a különféle, különösen a síkföldi, követlen telepeket, hogy ott csereüzleteket kössenek, esetleg mint a mai üveges, drótos vándoriparosok az egyes telepek szükségletét esetről-esetre ott helyben ledolgozzák. Szóval volt közlekedés, volt kereskedelem, volt verseny s így élénkebb lett a kulturális fejlődés tempója, mely a neolith-kor emberének életét kényelmesebbé, színesebbé, tartalmasabbá tette és messze fölébe emelte az őskőkor üldözött szegénységének. Ámde a csont és a kő nem jelenthetett megállapodást, az anyag tökéletlensége mihamar kitűnt, mikor ismertté lett a *fém,* hosszú idők kultúrájának és gazdagságának alapja és mértéke. így váltotta fel a két kőkorszakot a réz, majd a bronz és végül a vas korszaka.

A Mátra vidékén s a Ternes környékén a föld fel-

színén kerültek elő *vörösrézrögök* és több helyütt *arany* is volt így található. Mivel tehát e két fém hazánk területén aránylag sűrűn fordult elő a felszínen s így mindjárt a helyszínen volt felhasználható, hazánk földje mintegy a középpont szerepét tölti *beuxrézkorszaknak* vagy más néven aeneolithkornak = fémes kőkorszak) kultúrájában. A régi kőfegyverek és szerszámok természetesen nem tűnnek még el, hanem továbbra is használatban maradnak. Ez az oka, hogy sokáig folyt a vita: megkülönböztessenek-e külön rézkorszakot vagy egyszerűen mint elszigetelt próbálkozásokat tekintsék az előkerülő rézeszközöket. Ámde újabb időkben a spanyol-, olasz- és írországi leletek gazdagsága, elsősorban pedig a hazai emlékek nagy bősége eldöntötte a kérdést.

Az új anyag új formákat adott a régi anyagú készítményeknek is, az arany az ékszerekben, a réz a közhasználati tárgyakban mind gyakoribb alkalmazást nyer, bár a haladás természetesen csak lépésről-lépésre történik. A formák eleinte még az új anyagon is a régiek, a kőszerszámok formái. Nem is lehetett másként. A réztárgyakat, az arany ékszereket úgy kellett kikalapálni, mert az öntéshez még sokáig nem értettek, hiszen eleinte a fémet valószínűleg kőnek nézték. Ámde micsoda nehézségbe kerülhetett a kalapálás megfelelő szerszámok nélkül! De a mester nem nyugszik: a készítmények alakja mindig ügyesebb, csinosabb és immár egészen új. Legjellemzőbb erre a véső, a balta, meg a csákány, melyek kezdetben egészen a kő- és csontszerszámok formáját mutatják, később pedig teljesen önállósodnak. Egészen újszerű alkotások lis megjelennek: dísztű a nők hajába, spirális gyűrű az újjakra, sajátos alakú karperec a csukló díszí-

tésére: csupa ékszer, akárcsak a férfiak mellvértje, melynek harcias jelentősége szemmel láthatóan nem sok lehetett. Drága még a réz, mert ritka; érthető tehát, ha még csak ékszernek használják. De mihelyt ismertebb, gyakoribb és olcsóbb lett, mind sűrűbben készül belőle a használati fegyver és szerszám, hiszen a csont, az agancs ugyancsak gyönge jószág a fémmel szemben. Sőt immár szerepet cserélnek: a kő-, a csontkészítmények veszik föl a rézszerszámok alakját, úgyhogy inkább ezek szolgálnak díszül, ékességül, a fém pedig nélkülözhetetlenné válik. Leginkább a földmíves látja a hasznát: kemény csákánya megtöri a földet s lassankint külön szerszám készül a termés learatásához is: a sarló, ugyancsak rézből.

Föllendül tehát a földmívelés, de új formákat kap az agyagmívesség is. Az edény falán körben kis fülek arra valók, hogy azokon keresztül fonalat húzva felakasszák a tűz fölé, tehát a főzőmesterség fejlődésére utal; de jellemző, hogy az edények alakja, díszítése egyaránt újszerű.

A hegyaljai tűzkő és obszidián, a hazai arany és réz természetesen kapós külföldön is és a neolithkorban kialakult kereskedelmi utakon mind élénkebb kereskedelmi forgalom fejlődik. Lebonyolításában immár réz- és aranykarikákat is használnak értékmérő gyanánt, amiben a pénzkereskedelem csiráit fedezhetjük föl, bár a forgalom jellege általában csak a cserekereskedés maradt.

De bármilyen jelentős a magyarországi rézkorszak, nevezetesen a bodrogkeresztúri leletek, mégis csak az *átmenet* ideje ez. A puha rezet nem sokáig használják tisztán, talán csak addig, míg kalapálják. Mihelyt észreveszik, hogy a tűz megolvasztja s így áttérnek az öntésre, nemsokára azt is fölfede-

zik, hogy a réz ónnal, antimónnal ötvözve sokkal keményebb lesz: föltalálják tehát a kemény bronz készítésének módját. Mivel azonban a bronzhoz elsősorban réz és csak egynyolcad-egytized rész ón vagy antimon szükséges, a rézben nagy a hiány. Érthető tehát, hogy a használatból kivont réztárgyak legnagyobb része áldozatul esett az új korszaknak.

A bronz ismerete nem szükségképen más vidékekről, Ázsiából került hozzánk: lehet, hogy készítési módjára nálunk is önállóan jöttek rá, annyival is inkább, mert akkoriban hazánkban nemcsak réz akadt bőségesen, hanem antimon is, ami különösen a velemszentvidi telep termékeit jellegzetesen különbözteti meg a külföldi bronzoktól, ahol a rézhez rendszerint ónt kevertek. Annyi mindenesetre nagyon valószínű, hogy a lakosság a régi maradt az ú. *n^bronzkornak* legalább is első felében. Megmaradlak jórészt a régi telepek régi szokásaikkal, berendezkedésükkel, csakhogy a kultúrában ugyancsak előbbre jutottak: felvirágzott a földmívelés, nagy buzgalommal folyt a só, a fém bányászata, nagy lendületet vett az ipar, úgyhogy Magyarország bronzkori lakói valósággal mestereivé váltak a szomszéd népeknek.

Velemszentviden (Vas vm.) pl. a bronzkori kultúrának valóságos centruma és ipartelepe fejlődött ki, rendszeres szerszámokkal ellátott műhelyekkel (üllő, alulszegő, fűrész, különféle kalapácsok), melyek készítményeiket messze földre szállították. Hasonló nagy fejlettséget mutat a tolnamegyei lengyeli telep is. Másutt viszont, ahol csekély a forgalom, csekély a jólét, nincs fémanyag, megmaradtak a régi kultúrállapotok. Ilyen helyeken még mindig a vadászat, halászat a főfoglalkozás s az ipar csak

dilettáns háziipar, mint pl. a tiszamenti cölöptelepeken, holott az ipari centrumokban a művészi fejlettséget épen a helyes munkamegosztás, az egyéni rátermettség érvényesülése idézi elő.

Az a sok *bronzsarló,* mely reánk maradt, eléggé tanúskodik a gabonatermelés fejlődéséről, csűreikben a hatalmas magtartó edények takarékos gondosságukról. A *háziállatok* sorában van már a *ló;* lószerszámot raknak rá — ami új iparág alakulását is jelenti — s így használják fel utazásra, teherhúzásra, ami egyúttal a közlekedés könnyebbségét, kiterjedését, gyorsulását is jelenti. A fő háziállat mégis a szarvasmarha. Nemcsak tejéért, húsáért, bőréért tartják, hanem járomba fogva ezt is felhasználják a mezőgazdasági munkáknál: szántásnál — amihez persze *eke* is kellett —, az élet, a takarmány behordásánál.

Van mit védeni, rászorulnak egymás támogatására: még inkább együvé, községekbe, városkákba tömörülnek — igaz, hogy lehetőleg a régebbi kor telepein — s ezeknek védelmére immár hatalmas földsáncokat emelnek.

De minél nagyobb a gazdaság és a gazdagság, annál nagyobb hely kell neki, nagyobbak az igények, több a komfort. Áradásos területen cölöpös kunyhókat (terramare) építenek lakásnak, egyebütt félig vagy egészen földbe ásott putrikban laknak ekkor is. De már nagyobb — 5—6 méter hosszú, ugyanolyan széles — a lakóház vesszőből fonva, sárral tapasztva, sőt meszelve, itt-ott külön díszítményekkel ellátva; nagyobb a tűzhely szépen körülhatárolva, agyagékítményekkel ékesítve. A lakásban idestova akad *bútor* is: szék, asztal, ha nem is művészi; az étkezésnél van külön étkező tányérjuk, szarukanaluk, fémkésük s egyáltalán finoman-

bak, változatosabbak a fegyverek, szerszámok, ékszerek. A kő, a csont mindjobban kimegy a divatból, a használatból, helyettük bronzot öntenek az öntőmintákba és nem ritkán művészileg cizellálják az így készült tárgyakat.

Bőségesebb, finomabb és mindenesetre célszerűbb a *konyha* fölszerelése, amire az agyagmívesség páratlan fejlettsége adott módot. A vizet, az ételt nagy agyag merítőkanalakkal merítették a különféle alakú és rendeltetésű fazekakba, edényekbe, melyek között akad már bronzból készült is, míg a hatalmas szűrőedényeknek valami különleges rendeltetésük voit: talán valami itaít készítettek velük. Nagy változatosságban és mennyiségben volt aztán talpas és talpatlan pohár, csésze, ivókürt, továbbá fazék és urna füllel és fül nélkül, födéllel és anélkül, simán és különféle vonalú, sokszor in észbetétes dísszel, finoman alakítva, egyenletesen égetve, amint előkerülnek az ország különböző helyein feltárt telepekből. Ügyesen oldják meg a *tűzhely* kérdését is. Szélére agyaghasábokat állítanak, hogy ügyesen lehessen megrakni a tüzet, elhelyezni a fahasábokat és még inkább, hogy a tűz fölé helyezett edények el ne nyomják a tüzet. Külön agyaglábakat is alkalmaznak a fazekak elhelyezésére vagy pedig — tovább fejlesztve a rézkoriak felfüggeszthető edény-típusát — az edényt huzalokkal fölerősítve helyezik a tűz fölé, hogy a láng minden oldalról jól érje. De mikor már nem kell nagy láng, meg talán veszedelmes is volna, a tüzet külön e célra szolgáló likacsos edénnyel leborították, úgyhogy a lassú tűz melege mellett még mindig sütkérezhettek. Alighanem szomorú tapasztalatokat szerezve, a hamut nem kézzel kotorták már össze, hanem ügyes agyagkotrót használtak e célra,

mely akkor is használható volt, mikor a tűz még égett, illetve a parazsat érintetlenül lehetett meghagyni a tűzhelyen.

Más a *ruházat:* finomabb, több és a szükséges mellett a hiúság is megkívánja a magáét. A ruhának való nemcsak kenderből, lenből, hanem gyapjúból is készült, amihez természetesen az orsó, a rokka ismerete és használata volt a föltétel. A szabómesterség azonban a szabáshoz még nem sokat értett s így a megszőtt vásznat, posztófélét most is csak úgy tűzdelték, illetve varrták össze ruhává s az egészet a mell vagy a váll táján díszes fibulával (== biztosító tű) kapcsolták össze és ékesítették, hiszen a varrótűjük is — az idő szerint persze mindegyik bronzból — jó vastag és hosszú volt, amilyen ma legfeljebb hajdísznek volna alkalmas.

A férfiak felsőruhája — ami állatbőrhöz hasonló négyszögű átvető-féle volt — posztóból és bőrből készült s efölött még köpönyeg-félét is hordtak; fejüket kerek sipka, lábukat bőrcipő-féle födte. A nők felsőruhája ráncos és bő volt. Bőr- s még inkább bronzövvel szorították a derekukhoz, dé fölötte még külön blúzfélét viseltek. Sok gondot fordítottak a hajukra is: bronzfésűvel fésülték és díszítették, sőt frizurájuk biztonságáról is gondoskodtak, amennyiben sűrűn használtak olyan bronzhajtűket, melyeknek díszítése egészen modern hölgyek ízlését is kielégíthetné, sőt a hajat finom hálóval is védték. Nőknél természetesen, de még a férfiaknál is nem maradhattak el a különféle ékszerek: fülben, nyakon, karon, kézen és övön volt bőségben leginkább bronzból, gyakran azonban aranyból és ezüstből, mely utóbbi ez időtől fogva kezd szerepelni a használt fémek között. Sok

aranygyűrű is akad; azután bronz fülesgomb a ruhák díszítésére, ha nem is összefogására. A társadalmi különbségek növekedését mutatja azután, hogy az előkelők, mondhatnám „fejedelmek", főként pedig az előkelő hölgyek diadémmal díszítették a homlokukat.

Testük ápolásáról sem feledkeztek meg. A férfiak közül többen szakálukat borotválták, legalább is volt borotvájuk, elsősorban obszidiánból, amilyet ma is használnak pl. a pápuák, sokan testüket tetováltak, a nők körmüket is gondosan ápolták. Föl kell ugyanis tennünk, hogy a leletekből előkerülő borotvák, tetováló, manikűröző műszerek s egyéb testápoló és szépítő készségek nem hiába készültek. Természetesen mind e tárgyak ekkor még ritkák és drágák, hiszen finom, filigrán, nehezen készíthető jószágok az akkori technika fölkészültsége szerint, amikor mindent csak kézimunkával lehetett előállítani. Épen ezért ékszereikkel együtt csinos, bronzveretekkel díszített és biztosított kemény faszekrénykékbe vagy még szilárdabb bronzdobozokba rejtették, jól elzárták és gondosan őrizték, nehogy illetéktelen kezekbe kerüljenek vagy elkallódjanak. Úgyis elég gond lehetett a hölgyeknek, hogy a tükröt még nélkülözniök kellett.

A *család* feje, a férfi gondoskodik most is a család szükségleteiről, akár mint földmíves, akár mint valamiféle iparos vagy kereskedő, bár természetesen a halászat, a vadászat most is elsőrendű életfeladat maradt. Az igazán szegény ugyan még most is maga készíti a földmívelés és az ősfoglalkozások mellett ipari készségeit, de az ezermesterek kora már lassankint lejár: mind jobban érvényesül a munkamegosztás, sőt különválnak az egyes iparágak: a bronzmíves, az agyagmíves, valószínűleg

a nyerges, varga mestersége, bár egymás munkájára kölcsönösen rászorulnak, hiszen pl. a bronzmívesnek az agyagipar adta a többé-kevésbbé művészi öntőmintákat.

Hogy aztán a társadalom osztályokra oszlott-e külön választott vagy örökösödő fővel az élén; ha igen: milyen volt ezeknek egymáshoz való viszonya: ki tudná megmondani. Csak annyi valószínű, hogy aránylag fejlett társadalom nem lehetett el vezető nélkül egy-egy telepen, egy-egy sáncművön belül, hiszen ez utóbbiak építése maga is egységes akaratot föltételez. A tetoválás Herodotos szerint a nemességet jelentette a thrákoknál: valami ilyen megkülönböztetés talán hazánkban is volt, de viszont a rabszolgaság létezését aligha lehetne igazolni e korban. Annyi azonban kétségtelen, hogy amennyiben voltak társadalmi különbségek, a család szerepét a férfi helyzete állapította meg.

A *háziasszony* gondoskodik most is a szövésfonásról, a ruházat, a háló készítéséről és javításáról, az élelem elkészítéséről, szóval a házi ügyekről és elsősorban a gyermeknevelésről. Valószínűleg ő volt az orvos is babonás ráolvasásokkal és természetes háziszerekkel. De hogy az előkelők, a „fejedelem" családjának úrnője és nőtagjai aligha éltek ilyen fáradságok között, arról a testápoló, manikűröző, szépítőkészségek és szerek tesznek bizonyságot. Arra ellenben nincs elég támasz, hogy valóságos háremélet létezését fogadjuk el, mint Darnay Kálmán Gisimárja állítja.

Ellenkezőleg. A család tagjainak szoros egybetartozását igen szépen illusztrálják a csoportos, mondhatnám családi *temetkezések,* melyeknek szokása a korszak első felében általános, míg később a *halotthamvasztás* szokása kezdett meghonosodni.

Hogyan kaptak erre, vájjon új vándorlást jelent e szokás elterjedése vagy tisztán csak idegen szokás átvétele ez: meg nem állapítható. De hamvasztás alkalmával is összegyűjtik a csontokat és urnákba rejtve gondosan megőrzik. Arra ugyanis mindenképen gondosan ügyelnek, hogy a temetés alkalmával megtartsák a régi szokásokat, hogy így biztosítsák a halott másvilági boldogságát.

Ezért a holttest mellé most is odateszik kedves tárgyait, hamvasztás alkalmával a holttesttel együtt elégetik valamely kedves állatját, pl. kutyáját és csak azután gondoskodnak az elföldelésről. Temetésnél a holttestet nagy agyagedényekbe, valóságos agyag sarkophágba, másutt tölgyfakoporsóba teszik, esetleg koporsó nélkül nagy kövekkel bélelt vagy egészen egyszerű sírba temetik, ami talán a vagyoni és társadalmi különbségeket is jelzi, de lehetett az egyes telepek ősi szokása, mely vidékek szerint változott. De sehol sem feledkeznek meg a kellő mellékletekről: az ételnemű, a megfelelő egyéb tárgyak, ékszerek odatételéről, nevezetesen a férfi feje alá odateszik az obszidián borotvapengét. Azután köveket tesznek föléje és rá halmot emelnek.

Emellett nem feledkeztek meg arról, hogy a lélek még a halál után is él. Sajátszerű szokásuk pl., hogy — legalább egyes vidékeken — még a hamvasztás utáni maradványok számára is ú. n. léleklyukakat vágnak az urnán, hogy a lélek azokon át szabadon járhasson-kelhessen. A vallásos érzés különben sem szűnt meg a bronzkorban, sőt inkább növekedett és számos érdekes formában jelentkezik. Valószínű, hogy a halottégetés szokása is nem a materialista felfogás következménye, hanem ellenkezőleg a tűzimádásnak valamilyen for-

máját jelenti, mint ahogy erre majdnem egészen világosan utal egy akkád — tehát a hazai bronzkornál nem sokkal régibb — versecske, mely különben a tűz tiszteletére készült imádság; „Te vagy bronz és acél olvasztója . . . Engedd, hogy ezen kegyes ember teste ismét tisztává legyen“. — Külföldön, Svédországban, nálunk Hasfalván (Sopron vm.) találtak olyan tíz kereken álló díszes nagy edényt, mely nyilvánvalóan a nap tiszteletére készült. Talán ugyancsak a tűz, a nap tiszteletére utal a szanszkrit svasztika névvel jelölt sajátszerű tárgy (valóságos horgas kereszt), ami nem más, mint négyküllős kerékhez hasonlítható bronzdísz, mely valószínűleg a sugárzó napot jelképezte. Bizonnyal vallási jelentősége volt továbbá a test egyes részeit (láb, kéz stb.) ábrázoló szobrok leg nagyobb részének, mint áldozati tárgyaknak, bár a szobrászat agyagon és fémen egyaránt mint önálló művészet szintén nagy fejlettséget mutat s a bronzkardok markolatán különösen finom munkát végez a körös, hullámvonalas, szíjkötést utánzó vonalak vésésével, aminthogy a naturalista rajzokra külföldön hasonlóképen igen sok példa akad.

Leginkább feltűnő vallási szempontból a külön *szentélyek* föltűnése magaslatokon, földsánccal nagyon megerősített helyeken. Kicsinyek voltak ezek, tehát nem templomszerű dolgok; inkább a profán nép kíváncsisága, a szentély profanizálása, mint az idegenek támadása elleni védekezésre voltak építve, de föltétlenül bizonyítékai a vallásos szellem ébrenmaradásának, sőt következtetést engednek arra nézve is, hogy voltak ekkoriban valamiféle külön papi személyek, esetleg maguk a telepek vezetői, akik a nép képviseletében a vallási ügyeket intézték, nevezetesen az áldozatokat bemutatták, a kö-

nyörgéseket, ráolvasásokat, jóslásokat, gyógyításokat végezték.

A *háború* persze ekkor sem hiányzott, sőt a technikája határozottan fejlődött. A dárdának, tőrnek, kardnak, fokosnak annyi mindenféle formája kerül elő, díszítéssel, finom cizellálással úgy ki vannak dolgozva, hogy a legnagyobb gonddal díszített szerszámok: a tokos véső meg a balta — mely utóbbi különben szintén fegyverszámba mehetett — alig versenyezhet velük, élénk jelképéül annak, hogy a harcos-készséget ugyancsak megbecsülték e korban is. Pedig a harc és a vadászat főfegyvere ez időtájt már a nyíl, melynek vesszejéhez a hegyet sokan még most is csontból, legtöbben mégis bronzból készítették, esetleg méreggel még veszedelmesebbé tették, úgy hogy, amikor telepek, községek között került harcra a sor akár birvágyból, hatalmi törekvésből, akár személyi, becsületbeli ügyekből, nem ritkán csoportosan estek el a vitézek a harc mezején nyíltól, dárdától találva, tőrrel, karddal leszúrva, levágva. Máskor az utazó kereskedőt rohanta meg a rabló, noha sokszor kincsvágyát még így sem tudta csillapítani, mert a gyanakvó áldozat jóelőre biztos helyre rejtette pogygyászát, mely aztán így ránk maradt. Mindebből azonban elég szomorúan következik, hogy az ember élet- és vagyonbiztonsága a kultúra növekedésével épen embertársaival szemben lett kevésbbé védve.

Egyébként kik voltak, milyen nyelven beszéltek hazánk bronzkori lakói, még egyáltalán nem tudjuk: vannak, akik a ránk maradt koponyák és csontvázak alapján uralaltáji népeknek gondolják, mások indogermánoknak avagy Tubalkain utódainak vélik. De amikor a vas kezd megjelenni e föl-

dön, legalább sejthetjük már hovatartozásukat. Alighanem illyr-thrákok; voltak, csakhogy a lakosság akkor sem volt egységes e földön anthropologiai szempontból, mint az aggteleki stb. maradványok mutatják s hazánk átjáró természetéből szinte szükségképen következik.

A *vaskor* különben sem egyszerre, átmenet nélkül vagy nagy zökkenéssel köszöntött be erre a földre: több száz év eltelt, míg az Afrikából mindenfelé elterjedő vas általános használatba került és háttérbe szorította a bronzot. Nálunk különösen nehezen tudott gyökeret verni az új fém. Bronzanyag volt itt bőven s amíg a vas minősége gyönge, ára ellenben magas volt, természetszerűen megtartotta állását. Míg a vas ritka és drága, inkább ékszeranyagnak vették és csak dísznek használták: nyakéken, tűn, karikagyűrűn, fegyveren, szerszámon található vasberakások, díszítések jelzik, hogy a vas már ismeretessé vált, de a közhasználati fém még a bronz maradt.

Ez időtájt (1000 körül Kr. e.) egész Európa nagy mozgalmaknak a színhelye, melyek megváltoztatják földrészünk néprajzi képét. A szomszéd, különösen déli vidékek népvándorlásait megérzik az itteni népek is: a Duna-Tisza vidékére más népek szürenkeznek be, a Dunántúl és Erdély művelt illvr-thrák népei lassankint szintén áttérnek a vas közhasználati értékesítésére, míg a bronz az ékszerek, fibulák készítésére szolgál, aztán meg a konyhai, asztali edények, készletek anyaga lesz, holott eddigelé ez utóbbiak: csészék, tálak, edények stb. agyagból, esetleg csontból készültek. A bronzmívesség művészi színvonalra emelkedik s a dombormüves ábrázolások mind gyakoriabbak és finomabbak a különféle tárgyakon. Külön „kincses

házak“-ban, vagyis földbe ásott kisebb-nagyobb vermekben őrzik e „kincseket“, melyek között sok arany, esetleg ezüsttárgy is akad; védik a tűztől, az ellenségtől, míg hirtelen halál vagy más kényszerítő ok gazdátlanná nem teszi és érintetlenül ránk nem juttatja. De bármekkora értéknek nézték is bronzkincseiket, drága halottjaik tiszteletére egész csomóban rakták a holttest, a hamvveder mellé különféle agyagedényekkel és valami kis bálványfélével.

A *halotthamvasztás* szokása mutatja, hogy a lakosság lassankint kicserélődik, úgyhogy a halottait temető nép eltűnik, elköltözik vagy inkább beolvad: beköszönt az igazi vaskor, mely két időszakra: hallstatti és La Tène-korra osztható.

A *hallstatti kor* vagy egyesek szerint: *első vaskor* (kb. 1000—400 Kr. e.) a felsőausztriai Hallstatt sírmezejéről kapta a nevét, ahol e kornak igen sok emléke került elő, jóllehet Hallstatt lakói tulajdonképen nem vasbányászok vagy vasművesek, hanem sóval kereskedő népek voltak. De szerencsés volt a fekvése aránylag nem messze a noricumi vastelepektől, ahonnan különben a Dunántúl is vásárolta a vasat.

Nálunk a soproni *Purgstall* hatalmas telepei mellett a velemszentvidi, fokorui, jászói stb. leletek tanúskodnak arról, hogy hazánk népe az ú. n. hallstatti kultúra munkálásában sem maradt el. Magyarországi telepekről került ki mint hazai specialitás az ú. n. „ungarische Fibel“, nagysága, gazdag díszítése folytán egyaránt kitűnő fibulatípus; de nem marad el mögötte a fokorui (Heves vm.) lelet aranyfibulája és aranyöve sem, az erdélyrészi ötvösök arany ékszerei pedig ez időben is valósággal párjukat ritkítják. A szerszámok, fegyverek

most már vasból készülnek, csak a díszítés való bronzból. Hanem a formák sokaig egészen a bronztárgyak formái, legfeljebb az újság, hogy nagyobbak, erősebbek. Új a zabola, ami a lótenyésztés föllendülésével függ össze: a ló immár nemcsak egyszerűen hátasló vagy teherhúzó állat, hanem harci paripa és megbecsülését mutatja, hogy agyagedények oldalán gyakran találjuk ábrázolva a loval, a lovast. Lovon, kétlovas, négykerekű kocsin jár, aki teheti, ami mindenesetre új iparág meghonosodását, viszont a társadalmi különbségek újabb hangsúlyozását jelenti, mert a szegény gyalog járt, földet mivelt, iparral foglalkozott akkor is. Egy bronzmelldísz vázlatos rajza meg világosan arra mutat, hogy a nő alárendelt helyzetben volt a. férfivel szemben, ami különben minden valószínűség szerint nem új dolog.

A vadászat, halászat mellett mindig jobban előtérbe nyomul a mezőgazdaság: fölkarolják a *baromfitenyésztést.* A baromfi között ott találjuk a *gyöngytyúkot,* ami egyrészt azt a nézetet dönti meg, hogy e madarat a törökök hozták ide, másrészt meg afrikai, numidiai származása a vaskészítés helyére és az új kultúra terjedési irányára utal. Az *agyagmíves* új díszekkel, különösen háromszögalakú motívumokkal, domború művekkel, bronzékítményekkel látja el, díszesen kifesti díszítményeit, melyek sokszor bronzvedrek alakját utánozzák, de általában jellegzetes öblösödő formát mutatnak és grafitmázzal vannak bevonva; szereti a csöves lábú edényeket s az ő kezéből kerülnek ki a tűzkutyáknak nevezett állatalakok —· közöttük épen a kutya nem kerül elő —, melyeknek valószínűleg vallási jelentőségük volt.

Ugyancsak az agyagmíves ügyeskedése ismertet

meg bennünket az ekorbeli lakosok nem egy szokásával, amikor az agyagedények falára odarajzolta a házikót, bár a földbe ásott veremlakások továbbra is divatban voltak. Kis hidat épített a folyón, hogy könnyebben közlekedjék, pláne ha kocsin jár. így ismerjük meg a viseletet: a férfi nadrágot, az asszony szoknyát hordott, a lovas pedig valami rövid szoknyafélét (fustanellát) vett magára, de mindegyiknek anyagát otthon az asszony szőtte-fonta, mint ugyancsak ezek a rajzok mutatják.

A *halotthamvasztás* akkor is pontosan megszabott szertartások között ment végbe. A holttestet ezidétt már kedves tárgyaival, állatjával együtt tették máglyára és égették el. Ez alkalommal az égetés gyorsítására, másrészt, hogy kellemes illatot árasszon, nyírfagyantát szórtak a fahasábokra. Égetés után a megmaradt hamvakat az elégetett tárgyak maradványaival urnába tették, melléje helyeztek több-kevesebb edényt, köztük néhány nagyobbat, bennük füles merítőedénnyel, több helyütt közlekedőedény forma összetett kétszeres, háromszoros edényeket, esetleg valami bálványféle! Az egészet rendesen kövekkel rakták körül, azután faágakkal leborították, kőlemezekkel beborították és így behantolták. De volt eset, hogy a tűzhely alatt vagy mellett találták a csontokat; mi ennek a magyarázata: ma még titok előttünk.

Az idolok, sokszor kétfejű bálványfélék, no meg a kis állatalakok szobrainak jelenléte épen a sírokban, azt mutatja, hogy vallásos képzeteik a bálványimádás valamilyen formájában nyilatkoztak meg. Egyik agyagedény-képen kocsin szállítanak valamiféle tárgyat, ami talán az áldozattal van összefüggésben; egy másik képen földreborult, adoráló

nők csoportja látszik; csupa értékes adat, melyek ugyan még nem mondanak eleget, hogy határozott ítéletet lehetne mondani e kor embereinek vallási életéről, de mindenesetre tanúskodnak ennek folytonosságáról.

Egyébként harcias népek voltak az ekorbeli emberek: egyik edény falán birkózó férfiak láthatók; a kornak egyes szakaszait legjobban a kard alakja jellemzi: először olyan, mint a bronzkard, aztán hosszabbodik, majd újra megrövidül, végül pedig sajátszerű, jellegzetes markolatot kap. Látszik, hogy a harcra most is elég gyakran került sor s azért keresték a minél praktikusabb formát a legfontosabb fegyver, a kard számára. Ámde a harc hova-tovább védelmi jellegű lett. Hatalmas erődítéseket emeltek pl. Sopron mellett a Purgstallon; telepeik nagy részét hegyen építették, hogy könnyebben védekezhessenek. Ezidétt ugyanis nyugat 'felől mind sűrűbb rajokban árámiarrak erre felé a kelták, a gallok; ő ellenük készültek a többszörös sáncművek, melyeknek elhelyezése oly ügyes stratégiai érzékre vall, hogy német katonai szakértő is csodálattal adózott nekik.

Ámde hiába volt minden erőfeszítés; a fa^fr/jf urai lettek a Dunántúlnak és a Dráva-Száva közének, megszállották a mai Csehországot és telepeik elhatoltak az Oderáig, sőt Kievig, délfelé a Balkánon át Kisázsiába is jutott belőlük egy raj (galaták). Egészen tiszta, egyfajú azonban ekkor sem volt itt a lakosság; a Dunántúl hódító kelták összekeveredtek a régebbi illyr-thrák lakókkal s e népkeveréket nevezték azután pannonoknak, országukat Pannóniának, mely a Duna vonalától a Száva vidékéig, ettől még délre is terjedt. Az ország többi részének lakóit még ennyire sem tudjuk meghatá-

rozni, csak annyi kétségtelen, hogy kelta emlékek, a kelta kultúra nyomai mindenfelé föltalálhatók, hiszen csak egyik törzsüknek, a *bojoknak* hatalma egy ideig a Tiszától az Elbéig terjedt s ők adtak nevet Csehországnak: Boiohaemum = Böhmen. (Igaz, hogy erejük később megtört s egy részük Sopron környékén húzódott meg.) Nagyobb jelentőségre jutott továbbá *az eraviscus* vagy araviscusnevű törzs, mely a Dunántúl északkeleti részét, tehát Esztergom, Buda, Székesfehérvár környékét szállotta meg.

Régi hazájából, a mostani Franciaország és Észak-Itália földjéről ismerjük már e népet, főként Caesar följegyzéseiből. Életmódja természetesen nálunk is olyan volt, mint a tulajdonképeni Galliában: harcias, jórészt lovas nép. Mint harcosoknak, emlékeik közt sok a *fegyver,* leginkább *vasból.* Elsősorban a *kard,* melyet immár tokban, kardkötőiáncon hordtak; aztán a nyíl meg a parittya, mely utóbbival oly ügyesen tudtak bánni, hogy a rómaiak figyelmét is fölkeltették. Leginkább rettegett fegyverük volt a csatabárd, melyet állítólag oly ügyesen tudtak az ellenségre hajítani, hogy magától visszaugrott a kelta harcoshoz, akárcsak a mai ausztráliai bennszülöttek bumerángja. Lovaikat sarkantyúval ösztökélték, de viszont a csatában vérttel védték. Ez a vért persze tulajdonképen bőrtakaró volt, de a rómaiaknak is megtetszett: a scordiscus kelta törzsről, mely a Száva alsó folyásánál lakott, scordiscumnak nevezték. Védő fegyverük amúgy is bőségesen volt: kerek pajzs, karvédő, láb vért és *sisak,* egyiknek bronzból, másiknak vasból, de mindegyik lehetőleg véséssel díszítve.

Ilyen körülmények között, tekintve ellenállhatatlan rohamukat, mit csak a kitartás hiánya, meg a pártoskodás ellensúlyozott, gyorsan haladt a kelta

hódítás egészen a Dunáig. Egységes azonban sehol sem volt a gall nép. Törzsekre oszolva éltek fejedelmek vagy talán inkább előkelő nemesek vezetése alatt: Pannónia területén magán pl. mintegy 14 törzs neve és emléke maradt fönn. De az egyes törzsek is állandóan pártoskodtak és csak igen nagy veszély idején kötöttek ideig-óráig tartó szövetséget; ellenben a viszálykodó törzsek nem egyszer megtették, hogy idegen népek segítségével iparkodtak egymást leverni. Viszont községekbe, városokba tömörültek, úgyhogy a későbbi római városok (Aquincum, Arrabona, Alisca, Mursa stb.) jórészt ilyen kelta községekből alakultak. Pedig ezek inkább békés, mint háborús célokra, stratégiai megfontolások alapján keletkezett telepek voltak, kelta erődítéseknek legalább ez ideig nem igen jutottak nyomára. így a békés életmódra áttérve, a művelődésben igen jelentős eredményekre jutottak, annyival is inkább, mert tanulékonyságukat még ellenfeleik is dicsérték.

A vadászat, halászat ősfoglalkozása az állandó letelepedéssel lassankint háttérbe szorult, a földmívelés és állattenyésztés, ipar és kereskedelem ellenben annál inkább felvirágzott.

A földet immár nemcsak csákánnyal, kapával törték, hanem vasekével szántották, melyet kerekekkel láttak el; a füvet, a termést nemcsak sarlóval vágták, hanem kaszával aratták, bár Pannóniában nem a búza, hanem az árpa és a hajdina lévén a főtermény, a galliaiak mögött elmaradtak. Gyümölcstermelésen kívül értettek a szőlőmíveléshez is, legalább szobraikon nem ritkán kerül elő a szőlő. Rendszeres állattenyésztést is folytattak. Jellemző, hogy a gazdagság mértéke a szarvasmarhák mennyisége volt, pedig a lótenyésztésben

messze földön kitűntek, juhtenyésztésük elsőrangú, a sertés meg talán legkedveltebb háziállatjuk volt, legalább a szobrokon a jó gazdasszony malacpecsenyét tart a tálban, aztán meg a gall füstöli disznóhús és sajt a rómaiaknál is híres volt.

Nem kevésbé tűntek ki az iparban.

Az *agyagiparban* legfontosabb változás, hogy gerencsérjeik ismerik és használják a fazekaskorongot. Ez természetesen könnyebbé és finomabbá tette az agyagmívességet, a kerek edények készítését. Viszont, az előző korban divatos mészbetétes díszítés egészen eltűnik, aminthogy a kelta edények, tálak formái egészen elütnek a régebbi lakók használta formáktól.

A *fémipar* első feladata akkor is a különféle fegyverek készítése. Legtöbb munkát azonban az ékszerkészítés adott. Gyűrű, kar- és lábperec, fülbevaló, nyakdísz, öv, főként pedig fibula különféle formában, számtalan változatban készült leginkább bronzból, de igen sok aranyból és ezüstből, meg vasból, mely sokáig szintén ékszeranyag volt, míg használata általánossá, közönségessé nem vált. Az ékszereket, fémtárgyakat díszes vésésekkel meg kövekkel díszítették, de külön is készítettek ékszereket, füzéreket pl. borostyánkőből, aztán meg üvegből, melynek készítéséhez szintén értettek már. Az ékszereket természetesen családi kincseknek, klenódiumnak tekintették s ezért bronzvedrekben (cistákban), erős ladikokban őrizték, melyeket kulccsal gondosan elzártak. Apáról fiúra vagy inkább anyáról leányára szálltak e kincsek, mégis nem egyszer megtették, hogy a halott mellé odatették a sírba.

A víz és egyéb folyadékok számára a kádármester favödröket csinált, melyeket bronzabroncsok tartottak össze, de a bort bronz- meg ezüstkancsók-

ból iszogattak az előkelőik lakomáin, a kedvelt nemzeti italt pedig, a sört, valószínűleg agyagedényekből fogyasztották. (A cerevisia szót a rómaiak a keltáktól vették, pedig ők maguk undorodtak a sörtől.) De volt más italuk is: a med nevű mézsör, meg valami kamos nevű ital, melyet a germánok és hunok karoltak föl.

A *kocsigyártás* valósággal specialitásuk volt a keltáknak, pláne a pannoniaknak, akiknek kitűnő lovaik is voltak hozzá, hiszen egy-egy jó lóért valóságos vagyonokat fizettek. A kétkerekű esseda és carrus, a négykerekű reda és petorritum mesterei összesen mintegy 12-féle kocsit készítettek, köztük valóságos omnibuszokat meg finom ernyős hintókat, melyeknek kerekei, rúddíszei, lószerszámai nagyszerű bronzékítményekkel díszeskedtek, úgyhogy a rómaiak csodálatát is fölkeltették és a kocsinevek csakugyan a keltából kerültek a latin nyelvbe. És jellemző, hogy síremlékén a gazdag kocsijával örökíttette meg magát.

Az élet szintje egyáltalán nagyot emelkedett. Házuk már kiemelkedett a földből, bár a Salamon szerint „bude“ nevű házikók még mindig nem kőépítmények. Ilyennek legfeljebb az előkelők lakása vehető s azoknak a terjedelme is nagyobb. A konyha természetesen szintén nagyobb. A tűzhely mellé ágasokat állítottak, ezeken keresztül nyársat fektettek s ezen sütötték a húst, esetleg egész állatokat. Máskor az ágasok hegyébe akasztották bronz- és vasedényeiket, különösen a bronzüstöt, hogy a tűz jól érje az ételt.

Sokat adtak *ruházatukra.* A szövés-fonást akkor is kizárólag az asszonyok gyakorolták és ezt erénynek tartották, mert a nők síremlékein gyakran szerepel az orsó. Ők voltak a szabók is. De nekik már

jóféle fém varrótűik voltak — melyeket kis tokokban állandóan magukkal hordtak — s így finomabb munkákat is tudtak produkálni.

A női ruha valósággal festői volt: hosszabb alsóruha fölött rövidebb bő felsőruhát viseltek, melyet övvel szorítottak a derekukra, úgyhogy redőkben omlott le; ujja hosszú és szűk volt, a mellen vagy vállon hatalmas és díszes biztosítótű (fibula) tartotta össze. Egyesek a ruha fölött még rojtos köténytet is viseltek, azonkívül a szoknya alja gyakran kettős-hármas fodorral van ellátva. Lábukra cipőt, sőt kivágott cipőt húztak. Fejükön a kendőnek, fátyolnak, sapkának, pártafélének, sőt papi biretum- meg mitra-félének számos változatát hordták vidékek, törzsek és valószínűleg kor meg állás szerint. De azért a frizurát sem hanyagolták el. Bronztükör előtt csontfésűvel legtöbbször magasra fésülték hosszú hajukat s aztán díszes hajtűkkel föltűzték. Kendőző, szépítő készségeik elég szép számmal voltak, efféle szerek készítéséhez, esetleg használatához kis kanálkákat alkalmaztak. Vannak, akik azt állítják, hogy testüket tetoválták, ámde ez alighanem csak mese, vagy legfeljebb egy-két törzsnél fordult elő, ott is elvétve.

A férfiak persze nem használtak ennyi mindent. Hajukat lenyírták, szakálukat borotválták. Ruházatukban jellemző a római tunicával szemben a testhez álló nadrág és ujjas kabát, még pedig sajátosan festett szövetből, melyet ma skótnak nevezznénk, míg a nők inkább a piros színt kedvelték. (Tehát a kelmefestéshez is értettek.) A finom szövetre természetesen nem mindenkinek telt. A szegény embernek alig jutott egyéb állatbőrnél, toldott-foldott ruhadarabnál, de azért ezeknek is ritkán hiányzott valami dísz legalább a nyakáról.

A lábukon a férfiak is cipő- vagy inkább sarufélét hordtak és hogy ez ne kopjon, patkót verettek rá.

Jellemző különben, hogy a tisztaság ápolására szappant is használtak, ennek használatára ők tanították a rómaiakat, sőt a szappan neve az ő nyelvükből került az európai nyelvekbe.

A társadalmi különbségek igen nagyok voltak. A nép nagy része rabszolga, akiket bilincsbe vernek, lábukra vasbékót tesznek s ezt lelakatolják, bár e szörnyű rendszabályt valószínűleg csak újonnan , például háborúban szerzett vagy fenyítésre ítélt szolgáknál alkalmazták. Egyébként földet míveltek és mint cselédek szolgáltak. Amikor az úr utazott, szolgák kísérték lovon, elől a kocsis hajtott, egy inas meg a kocsi hátulján állt. Viszont a nemesség volt a harcosok osztálya s így nekik kellett harcra kelniök hazájukért, már amennyire a kelta törzsek ragaszkodtak hazájukhoz, mert máskülönben a vándorlási hajlam egy népnél sem volt jobban kifejlődve, mint náluk. Még sötétebb árnyoldaluk a megvesztegethetőség, amit a rómaiak természetesen siettek kihasználni.

Békés időkben a szomszéd népekkel élénk *kereskedelmet* folytattak bronzzal, sóval, különféle árukkal. A folyókon csónakkal, hajóval közlekedtek, de ezeket könnyen érhette baleset, mint a kurdi (Tolna vm.) etruszk szállítmánnyal történt, melyet csak a múlt század végén talált meg Vosinszky, a hires régész. A kereskedelemben pénzt is használtak. Nemcsak görög és galliai meg itáliai pénzek voltak náluk forgalomban, hanem maguk is vertek pénzeket és Darnay Kálmán Szalacskán egész pénzverőműhelyt talált teljes fölszereléssel, finom szerszámaival. Pénzeik kivitele jó-

részt barbár, de vannak közöttük, írnom művűek és jellemző a kelta életmódra és pénzverésre egyaránt, hogy kedvelt szórakozásukhoz, a kockajátékhoz külön zsetonokat, játékpénzeket készítettek.

Művészetük elsősorban a *szobrászatban* tűnt ki. Kardjuk markolatát, karpereceiket, edényeiket, kocsijaikat gyakran díszítették reális felfogású szobordíszekkel, domborművekkel, sőt teljes szobrokkal, melyeknek vonásain a kelta jelleg azonnal szembetűnő. Amuletteknek emberi fejek, lábak, azután kos, ló és különösen a vadkan kis szobrait hordozták magukkal, melyeket füllel láttak el és zsinóron felakasztva keblükön vagy övükre akasztva hordottak. A festészet vagy inkább rajz egyes edények oldalán jelentkezik, de nagyobb jelentőségre nem jutott. Érdekes azonban, hogy a zenére is van már adat. Ha jól értelmezzük az egyik esztergomi síremléket, a pásztor hóna alatt valami *dudát* tart. Igaz, hogy ez már római korból való.

Vallási rendszerük lényege, úgy látszik, a *természetimádás* volt, de tele babonával. Ha nem is alkalmazzuk hazánkra Caesar hajmeresztő följegyzéseit a galliai emberáldozatokról, annyi tény, hogy vallásos életüknek központja az áldozat volt, melyben állatokat, elsősorban sertést áldoztak. Az *amulettek* babonás használatában is a vaddisznó részesült különös előszeretetben, bár ennek magyarázatával egyáltalán nem vagyunk tisztában. (Termékenység?) Tisztelték továbbá az égitesteket, külö nősen a Napot, amire a négyküllőjű kis kerékfor májú amulettek is mutatnak.

Caesar följegyzéseiből tudjuk, hogy külön papi osztály volt náluk: *a druidák.* Teljesen azt a papi, tanítói és kormányzói szerepet töltötték-e be hazánkban, ugyanolyan tisztelet övezte őket, mint

Galliában, ki tudná megmondani? De hogy az itt lakó gallok alapjában véve eléggé durva gondolkodású, erősen egoista emberek voltak, eléggé bizonyítja, hogy nem átallották az itt talált régi sírokat feldúlni, kirabolni, holott saját halottjaik hamvainak nemcsak tisztességes eltemetéséről gondoskodtak, hanem melléje régi szokás szerint csoportostul helyeztek edényeket és használati tárgyakat, fegyvereket és ékszereket.

*

A kelta idők már a *történeti idők derengését* jelzik hazánk területén. Megindul az érdeklődés a Dunántúl termékeny vidéke, az erdélyi arany után görögök és rómaiak részéről egyaránt. S ezzel új világ, új kultúra vonul be ide, a régi pedig elsatnyul, provinciává sülyed. Kezdődik immár a *római uralom* hazánk földjén.

II. Római hódítás, római kultúra.

Pontos határokról, kimerítő időrendi és földrajzi adatokról, legalább a főbb mozzanatokra kiterjedő és mindenben megbízható néprajzról, művelődési és történeti följegyzésekről még a rómaiak korában, tehát Kr. u. I—IV. században sem sokat beszélhetünk. De ahol megjelent a római légionárius — kit legtöbbször már megelőzött a római kereskedő — oda bevonult a római hivatalos élet is a maga nagyszerű szervezetével, Róma hivatalos érdeklődésével és ellenőrzésével és így a hódítással hazánk földje és népei belekerültek a római és görög történetírók műveibe.

Egyes gyér följegyzések már az V. században

Kr. e. is akadnak Herodotos görög történetiróná], aki a Temes vagy inkább Maros mentén lakó *agathyrzekről* emlékszik meg. Szerinte e sötét hajú nép király uralma alatt, versbe foglalt és szájhagyomány útján fenntartott törvények szerint élt. Sajátszerű szokásuk a nőközösség, aminek oka az volt, hogy az ellenségeskedést, civakodást elkerülve, mint egy nagy család tagjai akartak élni. Arcukat, testüket tetoválták s axannyal, ékszerekkel díszítették, az aranyat különben is szeretvén. Hogy mi igaz ebből, mi mese, nehéz volna eldönteni, de hogy nem minden szó vehető készpénznek, abból az egyből is megítélhető, hogy Herodotos egyik helyen valósággal gyáváknak tünteti fel őket, akik félnek a háborútól, másutt szerinte Dareios perzsa királlyal szemben erélyesen lépnek fői. Annyi azon-, ban mindenesetre megállapítható s ezt a leletek is igazolják, hogy hazánk lakossága Herodotos idejében legalább nagy részben illyr-thrák népekből állott akik ismerték, bányászták, sőt valószínűleg feldolgozták az aranyat s a görögökkel némi összeköttetésben állottak.

A Herodotost követő századokban, mint láttuk, kelta népáradat jött nyugatról s az illyr-thrákok kénytelenek visszahúzódni, úgyhogy a Dunántúl és a Felvidék egészen elvész és kelta uralom alá kerül. De nem sokáig. Az illyr-thrák *géták és dákok* egy néppé, egységes Dáciába olvadva össze, visszahódítják az elvesztett terület legnagyobb részét, úgyhogy csak a Dunántúl tarthatta meg nagy küzdelmek árán kelta jellegét. Talán belső villongások egy időre ismét meggyengítették erejüket, mert a Kr. e. I. században *szarmata jazygok* telepedtek a Tisza mellékére s így elválasztották a két riválisnépelemet; az illyr-thrákok egy csoportja, a *karpok,*

alighanem ez alkalommal szorultak a hegyes vidékre, Mármarostól nyugat felé, mely vidék ezektől kapta a Kárpátok nevét. E kis nép ugyanis, legalább Jordanes szerint, nagyon harcias volt s így nevét széles körben ismeretessé tette.

Ez hazánk ethnograüai képe, amikor a római légiók sasai megindulnak a Duna és később az erdélyi hegyek felé.

A rómaiakat a hódításban elsősorban katonai szempont vezette: Itália és benne Róma, meg a balkáni provinciák biztosítása a barbárok betörései ellen. De nem kisebb a gazdasági érdek: rövid és biztos szárazföldi, kereskedelmi út szerzése Itáliából a Balkánra és Keletre; aztán meg Dácia aranya és sója, Pannónia bronza, vasa és nyersterményei sem kevéssé voltak csalogatók.

A hódítás elég gyorsan haladt: Augustusé délfelől még nem terjedt a Dráván túl s nem telt bele egy század és nyugat felől haladva a római uralom megszerezte a Dunántúlt; Traianus két rövid hadjáratban elfoglalta Dáciát és nem sok hija volt, hogy a II. század közepén az északnyugati felvidék, meg a Duna-Tisza köze nem lett római provincia. Csakhogy az ott lakó félvad, nomád barbárok területének megszállása hasznot semmit, csak terhet jelentett volna, már pedig Róma sohasem folytatott érzelmi politikát, csak a reális haszon iránt volt érzéke. Pedig: mi más lehetett volna akkor Európa és hazánk sorsa, ha Róma uralma itt is meggyökerezik.

A terjeszkedés legnagyobbrészt természetesen heves harcok között folyt. A pannonok mintegy száz->, ezer fegyveressel rendelkeztek, erős várakat építettek földből, kőből, fölhasználva a hegyeket, folyókat, mocsarakat, úgy hogy ezeknek a megostromlása nem egyszer tette próbára a római hadi-

művészetet. Az egyes törzsek sokáig külön-külön harcoltak és így is kemény munkát adtak a légióknak; a nagy nemzeti föllángolás idején (Kr. u. 9.) azonban egységes lett a mozgalom, úgyhogy a rómaiak gyakran nehéz helyzetbe jutottak; ha egy vár falait nagynehezen már elfoglalták, még nem sokra mentek, mert az ostromlottak beljebb új falakat építettek, melyeket csak újabb, még nehezebb ostrommal lehetett kézre keríteni. Nem egy városban meg az történt, hogy amikor a védők már nem bírtak ellenállni, a lakosok inkább felgyújtották házaikat s asszonyostul, gyerekestül a lángokba vetették magukat semhogy meghódoljanak. Máshol otthagyják a várost, erdőkbe vonulnak s amikor mód és alkalom adódik, tőrbe csalják és lemészárolják a római csapatokat. Sőt a már meghódoltak, mihelyt szerét tehetik, ismét föllázadnak és elemésztik a közéjük rendelt római hivatalnokokat és katonákat. Viszont a rómaiak sem ismernek kegyelmet és százával ölik az embereket, aggokat, nőket és gyermekeket, porig égetik a falvakat, városokat. Amikor aztán lelohadt a nagy nekibuzdulás, megszűnt a kölcsönös kegyetlenkedés, a római terjeszkedés békés úton történik. Egyik törzs a másik után lép a rómaiakkal barátságos, szerződéses viszonyba s ennek befejezése a teljes meghódolás, Pannónia egy évszázad alatt teljes egészében római provincia lett.

Dáciánál nehezebb volt a helyzet: távol a római erőforrásoktól, nehezen megközelíthető helyen, hatalmas nép birtokában volt.

A gétákkal egyesült dákok uralma az agathyrzek elköltözése vagy talán egy részének leverése után a Dunától-Garamtól a Dnyeszterig s a Kárpátoktól az Aldunáig terjedt. Eleinte törzsekre oszolva éltek, de

később királyt állítottak az ország élére: Decebalust vagy inkább decebalust (= uralkodó), amilyen 100 táján Drobaneus volt, Traianus római császár kortársa. Az állam maga vallási alapokon nyugodott, amint egy Zalmoxis nevű pap, állítólag Pythagoras tanítványa megállapította. Milyen volt a vallásuk, nem tudjuk. A római korból ránk maradt Sarmandus, Acvinus név ismeretlen isteneket jelöl. De annyi bizonyos, hogy Zalmoxis rendszere egységbe hozta és mind kulturális, mind hadi szempontból felvirágoztatta Dáciát, aminthogy külföldön is járt tudósaik és vezetőik (Zalmoxis mellett Dicineus stb.) sokban emelték a nép műveltségét. Voltak irott^iörvér^eik, tanító és hőskölteményeik; istentiszteletüket papok végezték, akik nagy becsülésben részesültek. Jeleskedtek nagyszerű paloták építésében, szobrászatban (Gredistye, Torda stb.), értettek a kő- és sóbányászathoz, az aranymosáshoz, aranykutatáshoz, sőt az ötvösséghez; voltak tálkaszerű barbár pénzeik, tehát volt kereskedelmük. Vallási rendszerükkel, melyben valami sárkánynak előkelő szerepe volt, nem ellenkezett a hadakozás sem. Sárkányjelvényeik alatt pusztító, rabló hadjáratokat vezettek a dunamenti római provinciákba, amiben különben a sarmata jazygok hűségesen támogatták őket. Hogy micsoda kincseket halmozhattak össze, arról némi halvány fogalmat nyújtanak a gredistyei leletek, ahol — római pusztítások, népvándorlási barbárok után — csak tudomásunk szerint 1551-ben több mint 20.000, 1803-ban újra ezernél több külföldi aranyat találtak egy-egy helyen, illetve ennyit adtak be a szerencsés találók.

Garázdálkodásaiknak Traianus császár vetett véget és két hadjáratban nemcsak megtorolta betöré-

seiket, hanem országukat is elfoglalta, igaz, hogy nagy fáradsággal.

A szerb Alduna mentén hadiutat készíttetett a sziklába vájva („Traián útja“), hidat építtetett a Dunán s átkelve a magyar partra, több csatában tönkre verte a dákokat. Pedig azok is megtettek minden lehetőt. Szövetségbe vonták a szomszédos népeket, pedig jobb szövetséges nem kellett az ország fekvésénél: a hegyektől körülvett országba alig vezetett út. Erődítéseket emeltek (pl. Gredistyén, ahol a hatalmas romok máig fennmaradtak és talán tőlük valók a Tiszántúl és Erdély egyes „római sáncai“ is). Szereztek fegyvert, hadigépeket. S így fölkészülve erővel, ravaszsággal, elszántan szálltak szembe a rómaiakkal. Ahol lehetett, lest vetettek, tőrbe csalták a római katonákat. Ha megszorultak, békét kértek, hogy aztán az első alkalommal megszegjék a békéé. Lemészárolták a követeket, holott a követet az akkori nemzetközi jog is sérthetetlennek ismerte és orgyilkost béreltek, csakhogy meg;, szabaduljanak a gyűlölt Traianustól. Hősiesen, halálmegvetéssel küzdöttek a nyilt csatákban, rettenthetetlenül védték váraikat, de kegyetlenek voltak a hadifoglyokkal szemben és jellemző, hogy a kegyetlenségben a dák asszonyok jártak elől: a foglyul esett római katonák testét égő fáklyákkal sütögették, másokat a kocsik kerekéhez kötve hurcoltak halálra. De hiába minden a rómaik hadiszervezettel és fegyelemmel szemben. Decebalus nem lát már menekvést és saját kardjával oltja ki életét. Példáját karddal, méreggel követi számos dák elő-kelőség. A nép megsemmisül, az új provinciába a római birodalom minden részéből úgy kell csődíteni a gyarmatosokat, mert az ország teljesen elnéptelenedett.

Így a dák népet immár csak leírásokból, leginkább pedig Traianus római diadaloszlopáról ismerjük, melynek domborművei a dák háború jeleneteit örökítik meg. (A mai románok, sőt „dákorománok“ csakúgy nem az ő, mint nem a római gyarmatosok utódai és leszármazottjai, hanem balkáni bevándorlók.)

Nagyobb részük pásztorkodó, nomád nép volt, de voltak falvaik, városaik is. Szőke hajukat, szakálukat hosszúra hagyták. Testüket a bokán összekötött nadrág, rövidujjú bő kabát födte, melyet övvel szorítottak össze, efölött hosszú köpenyt viseltek, lábukon saru, fejükön kalap vagy csúcsos süveg volt. A nőkön hosszú, ujjas tunika, efölött köpeny-forma volt, fejükön kendő, hátul csattal. Eledelük leginkább hús, tej és méz, inn/fborífittak, míg egyik királyuk ki nem irtatta a szőlőtőkéket s el nem tiltotta a borivást. Sajátszerű, hogy lovasságuk nem volt, pedig a lótejet kedvvel fogyasztották. A legény valósággal megvette apjától a lányt, de ez azután felesége lett neki. Halottaikkal szemben a bronzkor szokását követték: elégették s a hamvakat urnába zárva elföldelték.

A római uralom természetesen a római kultúrát hozta a meghódított területekre, de hatását megérezték a Duna-Tisza közén s a Dunától északra lakó népek is, hiszen sokáig úgy is a rómaiak szövetségesei voltak és ha nem, ugyancsak érezhették a római fegyverek súlyát, mint pl. a jazygok, akiket halomra öltek, mikor be akartak törni a birodalomba; maradványaik talán ekkor építették a bácskai „római“ sáncokat. A Vág vidékén lakó germán törzsek fejedelmeit a császár erősítette meg, azonkívül túszokat adtak és évenkint meghatározott számú segédcsapatokat a római seregbe, csak-

hogy békén maradhassanak, pedig a II. századi harcokban is ezrével kerültek hadifogságba, rabszolgaságra. Egyszóval hazánk egész területe Róma fennhatósága, ha nem is teljes egészében megszállása alatt állott és élete három századon át csak tőle függött.

A meghódított területeket a rómaiak Dácia és Pannónia néven kormányozták. Dáciát három, Pannóniát előbb két, majd négy részre osztották. A helytartók (legátus Augusti pro praetore, később praeses, illetve corrector), mint a provinciák legfőbb tisztviselői, e határmenti tartományokban az ellenség szomszédságában közvetlenül a császártól függtek, csak a IV. századtól az illyricumi, sirmiumi praefectustól s eleinte a katonai és polgári hatalmat együtt gyakorolták, később azonban, a IV. század óta, a kétféle joghatóság más-más kézbe került, nehogy egy ember túlságos hatalomra jusson s így esetleg a császárra is veszedelmessé váljék. E helytarlók gondoskodtak azután a határok biztosításáról, a rend fenntartásáról, bíráskodásról, pénzügyekről. De igazában a római szervező erő és kulturális felsőbbség végezett itt is óriási munkát.

A rómaiak nagyszerűen értettek a pacifikáláshoz. A meghódított területen, elsősorban a határok mentén kisebb-nagyobb táborokat építettek s ezekbe légiókat (hadosztály) vagy inkább gyalogos vagy lovas cohorsokat (zászlóalj) helyeztek, hogy katonailag biztosítsák, egyébként meghagyták a régi szervezetet és intézményeket. Megmaradtak a pannon törzsek, mondhatnám megyék, a dák kerületek s ezeknek központjai, a városok folytatták a közigazgatást és bíráskodást, csak most már római fel-

ügyelet és ellenőrzés mellett; még kevésbé bántották a provinciálisok nyelvét és vallását, de a római vallás, a latin nyelv hovatovább hódított és a fő vallási intézmény a császár kultusza lett. Meghagyták még pénzverésüket is, pl. az araviscusoknak, de a pénzek római mintára készültek. Tarthattak tartománygyűléseket, maguk választották ennek elnökét, de panaszaikkal Rómába kellett fordulniuk; igaz, hogy itt alapos és pártatlan elintézésre számíthattak. Így a provinciák kormányzása általában kifogástalan volt, mindenütt rend és fegyelem, folyik a békés munka. Nem csoda tehát, hogy a provinciálisok jól érezték magukat a római uralom alatt; igaza volt az egykorú íróknak, mikor az impérium Romanumot egynek vették a pax Romanával, a béke áldásával.

A heterogén lakosságot ilyenformán összetartotta a római kultúra és szervező erő, de különösen Dáciában nyelvi összeforradásra már nem jutott idő s itt a telepesek is inkább görögök és keleti népek voltak, hiszen még Pannóniában is mindvégig megmaradtak az ősi szokások, a viselet, a kelta népvonások. Még nagyobbak voltak a társadalmi és politikai különbségek, ami különoen is nagyon megfelelt a rómaiak divide et impera elvének.

Legalacsonyabban természetesen a rabszolgák osztálya állott, pedig számra nézve talán legtekintélyesebb ez volt, hiszen a gazdasági élet jórészt az ő munkájukon nyugodott. De így volt ez vagy még jobban mindenütt másutt az akkori világban, ők az előkelők cselédsége, a vállalkozók, kereskedők, iparosok munkásai; ők végzik az összes alsóbbrangú munkákat a városokban, ők a cirkuszok gladiátorai stb. Piacon és kéz alatt adják-veszik őket, mint az állatokat szokás, de ha megbecsülik magu-

kat és emberséges gazdára akadnak, esetleg felszabadulhatnak és mint szabadosok, önállóan próbálhatnak szerencsét. De jaj nekik, ha gazdájuk fösvény vagy indulatos, dolgozhattak szakadásig és több verést kaphattak, mint evést; fizetésről meg egyáltalán szó sem volt, hiszen uraik korlátlanul rendelkezhettek velük, mint bármely jószágukkal.

A szabadosok (libertusok, libertinusok) önállóan folytathattak valami mesterséget vagy üzletet, de a patrónus, a régi úr iránt hűséggel tartoztak, csak az ő engedelmével házasodhattak, végrendelkezhettek; viszont a patrónus köteles volt őket védeni, tjlmogatni.

Épen a szabadosok miatt nem volt sok tekintélye az iparosnak, a kereskedőnek sem; ők a plebs, a köznép, akik foglalkozás, céhek szerint csoportosulva, szintén kötelesek voltak patrónust választani, akinek természetesen megvoltak a patrónusi kötelességei, de jogai is a céh tagjaival és egyetemével szemben.

Az igazi úr a római főtisztviselő, a nagytőkés lovagrendű bérlő meg a földbirtokos, ha legalább 25 holdja van. Ezekből állítják össze az egyes városok és kerületek szenátusát, az ordót, az ú. n. decuriókat, közülök kerülnek a városok patrónusai, a vidéki (városi, megyei) főtisztviselők: a duoviri vagy quattuorviri (polgármester-félék); ők a szabadosok és céhek patrónusai, viszont csak ők fizetnek községi adót és tisztségre emelkedve kötelesek valami emléket, középületet emelni vagy a népről ünnepi játékok, áldozatok rendezésével gondoskodni. Persze, ezek legfeljebb télenlaktak városban, anyarat vidéken, birtokukon töltötték cselédségükkel együtt s így ott mezei lakokat, villákat építettek maguknak, mint pl. Balácán (Veszprém vm.).

A városok lakossága a régi bennszülött (kelta) lakosságon kívül jórészt kereskedőkből, iparosokból, munkás proletárokból került ki. Ezeknek nagy része meg a katonasággal került oda. Nemcsak hogy a kiszolgált katonák néztek valami foglalkozás után s legtöbbször valami kis földbirtokot szereztek (a veteránusok húszévi szolgálat után rendszerint kaptak is földet), hanem a katonai táborok mellé mintegy járulékul odatelepedtek a markotányosok, utcai árusok, fegyverkovácsok, kocsmárosok stb. rajai családjukkal. E canabák terjedelme idő folyamán megnövekedett, lakosai közé mind több polgár (leginkább veteránus, még ha származására barbár volt is) telepedett, úgyhogy egész városi jelleget nyert és összeolvadt az ősi lakók telepével. Sőt Caracalla császár a III. században a birodalom, tehát egyúttal Pannónia és Dácia provincia minden szabad lakosának megadta a római polgárjogot. Az pedig közismert, mit jelentett az ókorban a civis Romanus fogalma.

De azért a városok jogi helyzete nem volt egyforma. *Colonia* csak az lehetett, melynek lakosai miïid vagy túlnyomó számban római polgárok voltak; később ezek adómentességet is kaptak, ami azelőtt csak Itáliának járt. Colonia volt pl. Savaria (Szombathely), Siscia (Sziszek), Dáciában Sanrnsegethusa, másként Ulpia Traiana (Várhely, Hunyad vm.-ben) stb. Azok a községek ellenben, melyek hozzásimultak a rómaisághoz, de lakosságuk nagyrészt bennszülöttekből került ki, csak *municipiumok* lehettek s ezeknek lakosai kötelesek voltak JLSifit- fizetői.· Ezek közé tartoznak többek között Scarbantia (Sopxon), Vindobona (Bécs), Brigetio (Ószőny), Mogentianae (Keszthely) stb. Akadtak aztán, melyek municípiumból emelkedtek colonia

rangra (pl. Aquincum, Óbuda helyén), ezeknek már csak egy része kapott adómentességet. De természetesen a colonia és municípium kitüntető helyzete és címe nem minden városnak jutott, a falvak és kisebb telepek nem rendelkeztek autonóm jogokkal.

Ellenben akár colonia, akár municipium valamely város, joga az önkormányzat. Van szenátusa, a földbirtokos virilistákból kikerült decurio-testület, mely megtárgyalja a fontosabb ügyeket, ellenőrzi a tisztviselőket, maguk választják tisztviselőiket: a duoviri vagy quattuorviri néven ismert polgármestereket és rendőrtisztet, meg a vidéki főpapot. E városok azonkívül központjai egy-egy volt dák kerületnek, kelta civitasnak (járás vagy megye) falvaikkal (vicusaikkal) s ennek ügyeit szintén ezekből intézik: a közigazgatást, bíráskodást, adóbehajtást, a katonaállítást, szóval az egész kormányzást, de csak akkor, ha a kerületben van colonia vagy municipium, egyébként a kerület ügyei a helytartótól kinevezett praefectusra tartoznak.

Ilyen körülmények között a tisztségek kitüntetést jelentettek és sokáig valóban csak előkelő személyiségeket, nagybirtokosokat választottak. De amikor a III. és IV. században az adóteher nagyon megnövekedett, teher lett a városi tisztség, sőt a virilizmus, a decurio-tagság is, melytől mindenki csak szabadulni iparkodott, mert személyükkel és vagyonukkal kellett garantálniuk az adók befizetését. Igen ám, csakhogy törvény parancsolta, hogy a megválasztott köteles elfogadni hivatalát. Így azonban, különösen rossz esztendőben, a városi tisztviselő egészen tönkre ment s a külső bajok megsokasodásával nagy gazdasági krízisek törtek ki a tartományokban. Mindenféle címen, császári

kegyelemből meg csalafintasággal soknak sikerült is kibújni, a többi azonban annál inkább érezte a nénz- és terményadók súlyát, pláne mikor a pénz napról-napra értéktelenebbé vált, úgyhogy a császári tisztviselők nagyrészt terményben kapták a fizetésüket.

A római szervező és adminisztráló tehetségre azonban jellcmző, hogy a hódítástól fogva a római uralom bukásáig soha a provinciában nem volí lázadás a polgárság vagy a régi lakók részéről; ami mozgalom volt, a katonaság csinálta, aminthogy a római birodalom sorsa a katonaságtól függött.

Róma nagyságát a szenátus bölcsesége, polgárainak hazaszeretete mellett nagyszerű katonai szervezete teremtette meg, de ennek a szervezetnek is az adott igazán erőt, hogy saját fiai katonáskodtak, akik tudták, miért harcolnak. A hanyatlás tulaj - donképen már akkor kezdődött, mikor a régi római katona helyébe a toborzott idegen zsoldos lépett. A római szellemnek, szervező és beolvasztó erőnek nagyszerű vívmánya, hogy a provinciák s ezek között is elsősorban Pannónia, úgy bele illeszkedtek a római birodalom szervezetébe, hogy annak ügyét a magukénak tekintették és nevezetesen Pannóniából kerülnek ki a legmegbízhatóbb csapatok, főként lovasok, pl. Tacitus a pannonokat a lovasság színe-javának mondja, melyre, mint a mór lovasokra, az utászok védelme volt bízva. Sőt nem egy császárt (pl. Aurelianust, Probust, Claudiust) Pannónia adott a birodalomnak, ami maga is mutatja Pannónia fontosságát.

A provincia lakói ugyanis kötelesek voltak katonát szolgáltatni a római seregbe, ú. n. segédcsapatokat, melyek megtartották különállásukat, esetleg sajátos fegyvereiket, de egy-egy légió kereté-

ben gyakran messze távoli tartományokban, római tisztek vezetése alatt szolgáltak és valósággal rómaiakká váltak. Hiszen a katonát megbecsülték: a táborban mindene, még fürdője is volt, 20 évi katonáskodás után a római származású, illetve 25 évi szolgálat után a provinciális díszes elbocsátó levelet (bronzlapokból álló diptichont) kapott s ezzel római polgárjogot nyert.

Ilyen, római polgárokból és provinciálisokból álló haderő őrködött azután a határok biztonságán. Dáciába, Pannóniába kerültek szírok Ázsiából, mórok Afrikából, hispánok, britek, de teljesen egyforma fegyelemmel, a közösség egyforma érzésével. Kisebb-nagyobb táborokban közel a határhoz tanyáztak, míg a birodalom belseje felé nem volt katonaság, a Dunán pedig hatalmas hajóhad őrködött. Maguk a táborok nem ritkán hídfővel bírtak a Duna túlsó oldalán is, mint pl. Aquincumnál Contra-Aquincum s az egyes helyek kitűnő katonai utakkal összekötve, sőt valami távíró-féle segítségével is érintkezve, könnyen segíthették egymást veszély idején. Kiszolgált katonák mint colonusok, később idegenből betelepített barbárok a határ mentén földeket kaptak, hogy mint határőrök szolgáljanak és szükség esetén a határ mentén épített erődökbe vonuljanak, melyek együttvéve a limesnek nevezett határsáncot, Dácia határának egy részén valósággal kinai falat alkotva védték a barbárok támadásai ellen. És ha esetleg hirtelen támadás utat nyitott a betörőknek a birodalom belseje felé, a kitűnő utakon gyorsan összpontosított csapatok útjukat állták, a limes őrsége pedig visszavonulásukat vágta el, úgyhogy lehetetlen volt elmenekülniök.

Egy ideig rendben is ment minden. A római ka-

tona, provinciális segédcsapat és határőr fegyelmezetten harcolt, sőt béke idején utat, hidat csinált évszázadokra, tábort, valóságos katonai várost épített, erdőt irtott, mocsarat csapolt le, pl. a Balaton környékén, ahol szinte az egész Valeria tartomány területét így hódította el a víztől, földet mívelt, téglát égetett, egyszóval igazi kultúrmunkát végzett. Ámde lassankint meglazult a katonai fegyelem: a polgárháborúk úgy aláásták a tekintély tiszteletét, hogy egyik császárt pl. saját katonái ütötték agyon a Szerémségben, mikor szőlőmívelésre akarta őket fogni. A katonaság, melynek fegyelmére régebben úgy ügyelték, hogy egy pannóniai helytartót csak azért mozdítottak el, inert nőrokonainak megmutatta a katonák gyakorlatozását, ez a régi edzett katonaság hovatovább elpuhult. Gondoskodott erről az amphitheatruou, a színház, a városi élet meg a főváros, Róma példája. A folytonos barbár támadásoknak épen a java katonaság esik áldozatul, a helyükbe toborzott, betelepített barbárokban meg nem volt érzelmi kapcsolat a birodalommal és a határőrök inkább föídmívelőknek érezték magukaV-niint katonáknak; a kiszolgált veterán örült, hogy megszabadult. a katonáskodástól és békén gazdálkodhafik. Hiába iparkodott egyik-másik császár a perzsa Mithras-kultusszal újra/ fölkelteni a testi erő, a harciasság kultuszát, a szellem maradt a régi vagy inkább hanyatlott tovább. Csalt a római hadimûvészet: gyakorlott taktika, nagyszerű fegyverzet, kitűnő hadigépek, pl. nyílszórók, hatalmas hajóhad maradt a régi és vele szemben a barbár népek sokáig csak a nyers testi erőt állíthatták szembe, mely mellől hiányzott az egységes vezetés és megfelelő felfegyverzés, viszont párosult vele az edzettség és vakmerőség.

Amíg a határvédelem betöltötte hivatását, a provinciában rend volt, jólétnek örvendett a földbirtokos, az iparos, a kereskedő, mihelyt a határvédelem valahol fölmondta a szolgálatot, barbár invázió idején válságba került a tartomány gazdasági élete.

Pedig a római kultúra elsősorban anyagi kultúra volt s a katonaság mellett az iparos és kereskedő volt elsősorban a terjesztője nemcsak a provinciákban, hanem a határokon túl is. A Duna partján épült római városokkal szemben így kelet-* keztek a balparton népes telepek és a római császárok békekötések alkalmával rendesen gondoskodnak a kereskedők átutazásának biztosításáról, a kereskedelem szabályozásáról a barbárok területén. Jellemző különben, hogy Marcus Aurelius császár például a quád-markomann háború alkalmával a legyőzött markomann király székhelyén egész csomó római kereskedőt talált megtelepedve, akik a háború idején is ott bonyolították le üzleteiket. Az ipar, még a provinciális ipar is messze fölötte állt a barbár világ durva készítményeinek, akár csak a római vasekés kertgazdaságok, fajnemesítést űző mezőgazdaság vagy a gourmand romai konyha fölötte állott a provinciális kezdetlegességnek és egyszerűségnek.

Igaz ugyan, hogy a provinciális mesterek készítményei nem érnek föl a római vagy épen alexandriai remekekkel, de sok került hozzánk onnan is, főként az ötvösipar termékeiből, pl. háromlábú díszasztalkák (tripusok), csészék, kannák, fibulák és ékszerek aranyból, ezüstből meg bronzból és nem hagyhatjuk említés nélkül a római mesterek speciális ügyességét az ékszerek köveinek domborműves vagy homorú vésésében (cameák vagy

pecsétlők, ú. n. intagliók). De virágzott itt az ötvösipar mellett az agyag- és üvegipar, volt fegyvergyártás, posztókészítés, kőfaragás, tovább fejlődött a pannonok híres kocsigyártása, se szeri, se száma a különféle csecsebecséknek és természetesen itt is remekelt a római építészet.

Az iparban, kereskedelemben különben szintén érvényesült a római szervezettség és testületi szellem. Az iparosok, kereskedők testületekbe (collegium), mondhatnám céhekbe állottak; a III. századtól fogva ez már kötelesség volt, már csak azért is, mert a testület gondoskodott az elhalt tagok eltemetéséről. Viszont a közösség érzetének ápolására közös költségen összejöveteleket, lakomákat rendeztek és többek között megülték már akkor május elsejét. De persze a tagdíjak fizetése akkor sem ízlett, voltak, akik nem is bírták megfizetni, úgyhogy nem egy testület kénytelen volt feloszlani. A különféle iparágak, a fuvarosok, a hajósok, a kereskedők kollégiumai ezért gondoskodtak patrónusról valamely előkelő ember személyében, aki azután pénzével és befolyásával megvédi a testület tagjait. Hiszen a testület első feladata a munka védelme volt; a gazdasági versenyt, a bajokat a földmíves falusi lakosok kevésbé érezték, mint a városlakó iparos és kereskedő, pedig a városok föllendülése, a római kultúra meggyökerezése talán elsősorban az ő érdemük.

Manap is meglepnek szépségükkel, tartósságukkal az ú. n. *terra sigillata* (= bélyeges, képes agyag) edények. Használtak ugyan bronz-, sőt arany-, ezüstedényeket is, de tálnak, kancsónak, vázának s efféléknek készítésére valami utánozhatatlan anyaguk volt, melynek sötétpiros színe, sajátos zománca, finom szemcsésségе, páratlan szi-

vóssága és keménysége a mi porcellánunknak legalább egyenrangú, lia nem nemesebb versenytársává teszi. Változatos formáikat különféle dombormüvekkel: istenek, hősök, athléták, áldozatok, állatok stb. csoportjainak, nagyszerű genreképeknek mesteri ábrázolásával ékesítették, úgyhogy bármely főúri lakásnak ma is ékességei lehetnek. Azonban a közhasználatba kerülő agyagedények nagy része sem megvetendő, minden provinciális és mesteremberi jelleg mellett nem ritkán igen szép példányok kerültek elő rendszeres ásatások vagy véletlenül valamely földmunka alkalmával. Sok változatosságot, nem ritkán művészi motívumokat mutatnak pl. a mécsesek, melyekből különösen sok maradt ránk. Külön kell még megemlítenünk azokat az agyagmintákat, melyek után a cukrászok (dulciarii) készítették a mézeskalácsot, az ünnepi süteményeket vagy amelyek egyes ünnepi alkalmakra készült edények díszítéséül szolgáltak. A császár látogatásának, nevenapjának vagy más hasonló eseménynek megünneplésére készültek ezek ajándékul a népnek, illetve — az értékesek — emlékül egyes előkelőknek egy-egy főtisztviselő bőkezűségéből;/ránk nézve pedig azért is érdekesek, mert a római élet számos jelenetét, szokását, illetve valamely esemény emlékét örökítették meg, amilyen pl. II. Valentinianus császárrá koronázása, mely nagy fénnyel épen Aquincumban történt.^

A posztókészítés nemcsak háziipar, hanem külön posztós-céh létezése mutatja, hogy nagyobbarányúvá fejlődött, hiszen a régi lakosság igényei is nőttek. Római és bennszülött férfi között alig volt különbség ruházatban, a nők még inkább ragaszkodtak az ősi viselethez, legalább a sírkövek, me-

lyeken a római-kori ember fénykép híján megörökítette magát és családját, erről tanúskodnak. A rendes ruházat férfinél a derekán övvel összekötött hosszú tunica (= ing), télen fölötte fibulával összekapcsolt köpönyeg (paenula), esetleg csuklyával, azután legalább télen, a lovasoknál mindig testhez álló rövid nadrág. Lábukon a katonánál bakancs-féle, a civilnél saru és érdekes, hogy két császárszoborból is csak az aranyozott bronzsaru maradt meg. Van, aki a nyakát kendővel védi, a katona esetleg a köpönyegét prémmel szegélyezi. A nők hosszú tunicát, efölött pallát (= bő kendőféle) vagy stólát (hosszú köpönyegféle) viseltek; a belföldiek ruhájukat széles övvel kötötték át s a fejükre fökötőfélét, illetve pártát tettek. A ruhát a vállon díszes tű, fibula tartotta össze. Az előkelő római persze tógában járt, de annak finom anyagát aligha készítették a provinciában, hanem úgy hozatták Rómából vagy épen Keletről, aminthogy a római vagy keleti divat a hajviseleten, a ruhák redőzetén és formáján természetesen akkor is meg volt és korok, főként a császárné ízlése szerint változott.

A római, itáliai mintákat követte az építészet is, bár a körülményekhez képest el is tértek tőlük, főként a magánházaknál; a szegényebb ember akkor is örült, ha akármilyen hajlékra szert tudott tenni, a kelta bennszülött meg legtöbbször kelta módra építette szerény házacskáját.

Építőanyagul elsősorban kövei használtak, de ezt oly kitűnő habarccsal kötötték, hogy a régi romok köve ma könnyebben törhető, mint ez a cementszerű habarcs. Téglájuk — melyeknek nagy részét a légiók állították elő, rajtuk is van a bélyegük — hasonlóképen kitűnő, keményre égetett

agyag, mellyel századokra szóló épületeket emelhettek, úgyhogy szándékos rombolás, kapzsi anyagbányászás nélkül állnának ma is. így csak romokban maradtak ránk a római házak és templomok, amphitheatrumok, vízvezetékek és fürdők és egyéb középületek.

A magánházak a házigazda vagyoni állása szerint természetesen nagyon különbözők. Az előkelők vidéki nyaralóikon (pl. Balácán) és városi házaikon (pl. Aquincumban) az itáliai építésmódot követték, amilyen pl. Pompeiben volt és látható manap is. Az egész ház főhelye a díszes atrium az istenek és az ősök szobraival, a házi oltárral, ahol a családfő naponta bemutatta áldozatát; megtalálható az oszlopos, virágos udvar is (peristylium), körülötte a szobák kényelmes, itt-ott fényűző bútorberendezésükkel (csak az a kár, hogy csak a kőpadok stb. egy része maradt reánk, a többi elpusztult). A falakat festették, stucco domborművekkel, márványburkolattal díszítették, ahol nem lelt márványra, márványszínre festették a falat; máskor meg a római házakat jellemző interieurszerű képek, libegő géniuszok, isteneket ábrázoló festmények, növénydíszek voltak a falakon, ha nem is mindig művészi értékkel. A padlózatot sok helyütt genreképet, állatot, növényt ábrázoló színes mozaik borította, másutt a habarcsból és tégladarabkákból készült gránitszerű terrazzo, melyet tükörsimára csiszoltak. Csak az utcai oldallal nem törődtek, aminthogy az utcák is szűk, kanyargós sikátorok voltak. Valami kis ablak volt az utcára, ha volt, esetleg üzlethelyiséget készítettek, de bizony az sem volt valami díszes látvány, mert formájuk egyáltalán nem tett túl a mai utolsó falusi mészárszék külsején és berendezésén. Igaz, hogy

az üvegipar akkor még nem foglalkozott nagy táblák készítésével s így az előkelők házán is csak tenyérnyi ablaküveg lehetett.

Pedig az előkelő urak természetesen megkívánták a komfortot. A ház mellett nagy kert terült el, külön volt nagy konyha, ebédlő és a fház nem lehetett el fürdő nélkül. = Kályhájuk a rómaiaknak nem volt, ehelyett a szegényebbek valami edényben szítottak parazsat, a gazdagabbak pedig valóságos központi fűtést rendeztek be, úgy hogy agyagcsöveken és üres téglákon át vezették a meleget s így melegítették a padlót meg a falakat.

Hasonló volt a közfürdők berendezése is. Ezek nemcsak a test ápolására szolgáltak, hanem szórakozó helyeknek, kaszinóknak felelnek meg. ahol a hideg, langyos és meleg, sőt gőzfürdő után megtárgyalták a napi eseményeket, illetve a szomszédos palaestrába (tornacsarnok) mentek, ahol izmaikat gyakorolták.

Aquincum, Esztergom (Salva), Ad Mediám (Mehádia, Herkulesfürdő) különösen alkalmas volt ilyen thermák, gőzfürdők építésére, mert a hévvizeket természetesen fölhasználták. A források vizét nagyszerű vízvezeték vitte a fürdőbe, de útközben másra is fölhasználták, pl. gabonaőrlésre. A mai dunai malmok szerkezetét még nem ismerték, a kézi munkával való őrlés rengeteg fáradságot jelentett, felhasználták tehát a kifolyó víz esését kézimalmok hajtására. Másutt meg, pl. a sopronmegyei Savanyúkút vidékén, hatalmas halastavakat (piscinákat) rendeztek be.

Ilyen munkák végzése csak megfelelő szakemberek, mérnökök vezetése alatt történhetett. Ugyanők irányították a táborok meg az utak építését. A római különösen sok gondot fordított az

elépítésre. Az utaknak elsősorban katonai jelentőségük volt: ha a légiók valamely területet megszállottak, első gondjuk volt, hogy utat építsenek kőből oly szilárdan, hogy századokra szóljon, hiszen nem egy részletüket ma is használjuk országútnak. Ezeknek az utánpótlást, a csapatszállítások gyors és sima lebonyolítását kellett biztosítani, de békés időkben is nagyszerűen beváltak a kereskedelmi, a hivatalos postaközlekedés lebonyolítására, úgyhogy a mai vasutaknak felelnek meg. A postaközlekecléshez pontos útjelzés kellett, erről az utak mentén felállított hatalmas hengeralakú mérföldköveit gondoskodtak. Szakaszról-szakaszra állomási épületek állottak, ahol friss lovakat lehetett váltani és nem hiányozhatott a vendéglő, ahol az utas enni-innivalót kaphatott; a Szerémségben egy alkalommal a betörő barbárok épen ebéd közben lepték meg Constantius császár leányát, Gratianus császár jegyesét, úgyhogy alig tudott elmenekülni. Jellemző, hogy a császári ház jövendő tagja katonai kíséret nélkül utazott, annyira biztosnak vélték a helyzetet és megbízhatónak a pannóniai postát.

Mint láttuk, a pannonok ki is tűntek a kocsigyártás meg a lótenyésztés terén, úgyhogy mind a posta nagyvállalkozó bérlői, mind a kocsisai — nemcsak a közönséges öszvérhajcsárok — közülök kerültek ki. ök meg annyira büszkék voltak erre, hogy a jómódút lovával, kocsijával együtt temették el, a szegényebb meg legalább a sírkövén örökítette meg kocsiját, lovát, A kocsi- meg a lovasposta természetesen csak az állami, hivatalos utazásoknál volt díjtalan, egyébként pénzért volt használható, sőt fizetni kellett az út használatáért is, mondhatnók út- (= kövezet-) vámot, ami az

útépítés nehézségei, a karbantartás költségei mellett természetes is, viszont a fejlődő kereskedelemnek nem vált nagyon előnyére.

A kereskedelmet egyébként is erősen korlátolták, nevezetesen a provinciák nyersterményeit: nemesfémet, vasat, sót, bort, gabonát exportálni egyáltalán nem volt szabad.

Mint tudjuk, Pannóniára a délvidéki ezüst- és \asbányák, Dáciára aranya, vasa és sója miatt is vágyakoztak a rómaiak. A bányászat mindkét tartományban szépen fejlődött és eléggé jövedelmező lehetett, hiszen jórészt rabszolgák vagy erőszakkal idetelepített bányászok, pl. epirusiak végezték. A bányászat nívója nem épen magas, a bérlők inkább rablógazdálkodást folytatnak, mint okszerű termelést, de hogy rendszeresen folyt a munka, arról a reánk maradt viaszos táblák, helyesebben a rajtuk megőrzött följegyzések tanúskodnak. A termelés mennyisége különben elég nagy lehetett, különösen a dáciai aranyban, melynek egy részét aranymosás útján nyerték. De míg a bányákat a bányákra felügyelő hivatal (Siscia-Sziszek, Ampelum-Zalatna) rendszerint bérbeadta, a nemesfémek feldolgozására állami pénzverők létesültek (Siscia meg Sirmium-Mitrovica). A császár azonban, aki az összes bányák fölött, mint magánuradalmai fölött rendelkezett, mind a bányászatot, mind a pénzverést csak jövedelem szempontjából kezeltette procuratoraival s így ebből a kereskedelemnek nem sok haszna lehetett, a munkásokra meg külön ellenőrző katonák ügyeltek, hogy meg ne szökjenek, illetve, hogy a parancsot pontosan teljesítsék. Csakhogy így az adminisztráció nagyon sokba került a császári fiscusnak.

Hasonló volt a helyzet az adózásnál. A pénz-

ügyeknek ugyanis csak legfőbb ellenőrzése tartozik a helytartóhoz, magát a pénzügyet a procuratorok intézték. A poetovioi (Pettau), mursai (Eszék) meg a sarmisegethusai (Várhely) pénzügyi főprocurator (pénzügyigazgató) mellett nagyszámú hivatalnok és szolga működött. Persze az adók ennek megfelelően elég magasak voltak. Nagy munkával fölmérték az egész tartományt, megbecsülték a föld értékét. Aztán öt, később tizenötévenkint censust tartottak, megbecsülték a földeket, beosztották az első és másodrendű szántóföld, rét, makkos erdő, legelő erdő földosztályok egyikébe és megállapították az adó összegét s ennek megfelelően kiigazították a virilisták jegyzékét. Az adókból befolyt jövedelmet gyarapította az örökösödési illeték (5 százalék), sőt ha nem volt örökös, a császári kincstárra háramlott az egész vagyon; a legelők bérbeadása hasonlóan a fiscusnak jövedelmezett, de viszont a tartomány jövedelmeiből fizették a helytartót, a katonaságot és az adminisztrációt, kivéve az autonóm városok tisztviselőit, akiknek hivatala nobile officium volt. így csak a fölösleg került Rómába, ha ugyan nem deficittel végződött az esztendő, ami, különösen barbár betörés idején, könnyen előfordult.

A kincstár jövedelmének jelentékeny tétele a vámból került ki. Ez az árú értékének átlag egynegyvenedrészét tette s így elég terhes volt. Eleinte bérlők, később közvetlenül a császári tisztviselők, illetve rabszolgák szedték és szállították a császári kincstárba. A vámnál nagyobb teher volt a kereskedők számára, hogy a szabad listán levő, exportálható cikkeket csak meghatározott állomásokon keresztül lehetett a külső népekhez vinni, viszont az idegenek, a barbárok csak meghatározott he-

lyek vásárjain jelenhettek meg, hogy vásároljanak; behozni, importálni mindenféle cikket lehetett, de csak vám ellenében. Növelte a megkötöttséget, hogy később már az egyes provinciák egymással sem közlekedhettek szabadon, hanem kettő-három (pl. Pannónia Felső-Moesiával, Dácia Alsó-Moesiával) külön-külön vámterületet alkotott, ahonnan a szomszéd birodalmi vámterületre is csak meghatározott állomásokon át és megfelelő vámok ellenében lehetett közlekedni és kereskedni, természetesen akkor is csak azzal, ami nem volt kiviteli tilalom alatt. Persze, hogy így kifejlődött a 'csempészet, amit a rómaiak szigorúan büntettek. Ezért a határ mentén alkalmas helyeken vámállomások (stationes) vámőrjei, később egyes őrtornyok egyenesen ezekre vigyáztak, különben meg a limes egyes őrállomásainak katonai szerepükön kívül a csempészet megakadályozása is feladatuk volt.

A kereskedelem ilyenformán inkább helyi kereskedelemmé degradálódott. Ennek lebonyolítására a vásárterek (forumok), oszlopos bazilikák, közös árúcsarnokok szolgáltak, mely utóbbiakban egy-egy kereskedőnek egy-egy fülkéje volt. Bár az egyes fülkék sem nagyok, sem díszesek nem voltak, az egésznek rendszeres beosztása, oszlopokkal, árnyas fákkal való ékesítése mutatja, hogy az anyagias rómainak e téren is volt némi ízlése. Igaz, hogy ezek az árúcsarnokok középületszámba mentek.

Arra, hogy a művészetek felvirágozzanak, sem Pannóniában, sem Dáciában nem volt elég idő, de a viszonyok sem voltak kedvezők. Az építészet, mint monumentális objektumok mestere, nálunk nem sok érvényesülésre talált. A vidéki nyaralók,

a nagyobb városi házak, sőt a középületek számára nem kellett különös művészet, bár viszont az emlékekben említett mérnökök, sőt építészmérnökök tudására szükség volt; legfeljebb az aquincumi császári palota építése jelentett nagyobb feladatot, ha ugyan csakugyan azt jelenti a basileia szó; Sirmiumban, mint nagyforgalmú és régi fővárosban mindenesetre nagyobb arányú építkezés is folyt, de ennek feltárására még nem került sor.

A festészet, mint művészi frescofestés a nagyobb köz- és magánépületekben szóhoz jutott itt-ott, de emiékei, ha teljesen el nem pusztultak, csak gyönge töredékekben maradtak ránk; egyébként a falfestés egyáltalán nem emelkedett a szobafestőmesterség nívója fölé. Még legjobban a mozaikkép érvényesült mind Dáciában, mind Pannóniában, de a legnagyobb rész ezek közül is tönkrement.

A szobrászatnak néhány kisebb önálló alkotása került elő bronzból, agyagból, egy-kettő márványból, elefántcsontból, ámde ezeknek provinciális jellege nem mutat magas színvonalra, hacsak egyikmásik nem került ide Rómából vagy valamely görög művész kezéből. (És ha a „római“ szobor nem XVIII—XIX. századi hamisítvány, ami szinte gyárilag készült egy időben.) Legtöbbször egy-egy istenség kisebb méretű ábrázolásában merülnek ki, néha valami exotikus alakot, rabszolga-típust vagy állatot mutatnak, mint pl. a márványpadok lábaiul szolgáló oroszlánok és sokszor csinosak a mennyezetek és párkányok stuccodíszei is. Egyébként a szobrászat majdnem teljes egészében a sírok művészetére szorítkozik és a kőfaragóiparral van szoros kapcsolatban.

A rómaiak természetesen fölhasználták a tartományokban található márványt (Várhely, Nyer-

gesújfalu stb.) meg a mészkövet; a kifejtett nagy tömböket fűrésszel elvágták, hogy a szobrászat céljaira használhatóvá tegyék. Ismeretes pl., hogy Diocletianus császárnak annyira megtetszettek a pannóniai, sirmiumi kőfaragók munkái, hogy Aesculapius szobrát rendeli meg nálunk. (De a keresztény munkások vonakodtak pogány isten szobrát kifaragni, mire kivégeztette őket.) A legtöbb szobrászati alkotás tulajdonképen domborműves síremlék, melyen az elhunyt esetleg egész családjával vagy barátaival, esetleg életének valamely fontos eseményével stb. van megörökítve. Nevezhetném eszerint arcképszobrászatnak is, mely természetesen hűségre, naturalizmusra törekszik, bár a puha mészkőben sokszor csak kontúrokat ábrázol. Máskor valóságos basreliefeket találunk szép kerettel, geometriai és növényi ornamentikával; a csoportok (pl. egy katona hőstette a csatatéren, áldozat bemutatása, kocsizás stb.) nem ritkán ügyes kompozíciót tüntetnek fel. Annál nagyobb kár, hogy a legtöbb ilyen domborműves síremlék kisebb-nagyobb mértékben megcsonkítva került elő a földből, illetve jutott a múzeumokba. A művészet többi ágai -közül van némi emléke a színészetnek és a zenének. Az érzelmes szerelmes ember ábrázolása, aki a szíve választottjának lába előtt lantot pengetve énekel, az egyik típus; a másik komoly: a vallási és katonai ünnepélyek, a hadvezér, főként a császár fogadása alkalmával előadott énekek, himnuszok hasonlóan az ének felkarolását jelzik, míg a zenében inkább csak a kürt meg a fuvola érvényesült. A színészet már kevésbé tartott számot a művészet elnevezésre, hanem inkább mint mesterség szerepelt és Thália papjai céhbe állottak Pannóniában (collegium scaenico-

rum). Hol volt a városokban színház, ma már vagy még meg nem állapítható, de hogy tartottak színi előadásokat, elsősorban persze vígjátékokat adván elő, arról a különféle szerepeknek megfelelő álarcok tanúskodnak. Bár meg kell jegyeznünk, hogy az álarc nem szükségképen mutat színészetre: az előkelő családok a kiváló ősök arcképét agyagálarc formájában is elkészíttették és pl. temetések alkalmával fizetett emberek magukra öltve az ősök álarcát, lépdeltek vagy kocsiztak a gyászmenetben, hogy ezzel is kidomborítsák a család régiségét és tekintélyét.

Tudományokról nem sok szó esik minálunk. Az előkelő valamely tanult szolgájával otthon tanítatta a fiát; ezenkívül még a műveltség elemeiről, az alsófokú iskolázásról sem sok gondoskodás történhetett, legalább említés mindössze egyszer történik róla: csak úgy véletlenül kerül elő a vándortanító, aki a gyermekeket olvasni meg írni tanította. Ez utóbbihoz akkor nem tinta, toll és papiros kellett, ezt csak az írók használták (persze pergamenre vagy papyrusra írtak ők is), hanem stílus és viaszos tábla. A viasszal bekent táblára a bronzstílus hegyes végével rákarcolták a szöveget és ha nem volt már rá szükség, illetve mást akartak írni, a stílus lapos végével eltörölték, elsimították a viaszt. Ilyen viasztáblákon maradtak ránk pl. a dáciai, verespataki (Alburnus Maior) bányászat hivatalos följegyzései. De más, irodalmi vagy tudományos emlék sem Pannóniából, sem Dáciából nem jutott hozzánk, hacsak annak nem vesszük az Itinerarium Antonini Augusti nevű katonai marsrutát vagy a Notifia Dignitatum c. tiszti cím- és névtárt.

A népnek, a katonaságnak igazán nem imponált a tudomány és irodalom. Hivatalos fogadásoknál

elhangzottak a dicsőítő beszédek, elogiumuk, a hadvezér hasonlóképen tudott hatni a szó hatalmával, de egyébként — akárcsak Rómában — a cirkusz, helyesebben az amphitheatrum volt az érdeklődés központja. A gladiátorok viaskodása egymás közt és vadállatokkal, felbőszített állatok egymásra uszítása és — ha egy síremlékről következtetni lehet — valami kakasviadalok vonzották a publikumot, úgyhogy az amphitheatrum a nagyobb városoknak elmaradhatatlan középülete lehetőleg kőből, de legalább hevenyészve fából.

A cirkuszi játékok szeretete, a szórakozás vágya főként a városokban annyira általános volt, hogy a nép mulattatásáról, élvezetek nyújtásáról egyes tartományokban külön e célra rendelt praefectus voluptatum gondoskodott, sőt a prostitúció valósággal állami ügy lett. Ezzel szemben a vallási élet, — ami és ahol van — merő külsőséggé satnyul. Építenek templomot, állítanak oltárokat templomban, az átriumban, berkekben és utak mentén az istenek tiszteletére, oltárokon és sírokon mutatnak be áldozatokat, ámde erkölcsi világnézetről, vallási egységről egyáltalán nem lehet szó. Inkább csak üzleti alapon áll a vallás, az áldozat, mint annak az intercisai (Dunapentele) bankárnak az oltára, aki Mercuriusnak, a nagy hasznot hozó istennek (lucrorum, potens) akar ezzel kedveskedni. Erkölcsi szempontból az epicureismus és hedonismus, másrészt a komoly, sőt komor stoicismus, ill. a cynismus egyformán megtalálta a maga követőit; istentisztelet dolgában pedig a birodalom legkülönbözőbb részeiből összecsődített lakosság és katonaság számtalan különféle kultusznak hódol.

A kelták régi vallása, a görög-római istenek mellett előkerül itt az egyiptomi Isis és Osiris (Sera-

pis), a phrygiai Magna Mater (Cybele), az emesai napisten, a syriai Dolichenus, a perzsa Mithras és még igen sok más istenség, sőt egy kisázsiai kígyóbűvölő csaló temploma és tisztelete, hiszen a római vallási liberalizmus tudomásul vett és türelemmel békén hagyott minden vallást, ha beleilleszkedett a római állami rendbe. Központi, hivatalos kultusz ebben Róma, ill. a császár tisztelete volt, az ara Augusti, ara Pacis Augustae, az istenített császár szobra és oltára a legfőbb kultusz, a hivatalos istentisztelet helye, a provinciában választott papja a legelőkelőbb a különféle papok és papi testületek között, melyek az egyes istenek kultuszát hivatalból intézték, de máskülönben rendszerint valami polgári foglalkozást űztek.

Az istentisztelet magát a császárt illette, őt dicsőítették, mint a birodalom fenntartóját, oltalmazóját; nevenapján, születésnapján, győzelem vagy inkább diadalmenet stb. alkalmával ünnepet ültek, áldozatokat mutattak be állatokból, terményekből, füstölőszerekből s utána a népet megvendégelték, megajándékozták, ünnepi játékokkal szórakoztatták és mindennek költségeit az illető város választott polgárai, mint a császár kultuszának papjai (augustales) viselték.

Ámde a polgárháborúk ezt a tekintélyt is lerombolták, az isteni császárok ellen napirenden voltak a katonai lázadások és Probus császárt pl. egy sirmiumi kertész fiát Sirmium vidékén saját katonái ütötték agyon, mert szőlőmívelésre és mocsárlecsapolásra akarta fölhasználni őket, ami az első században magától értődő, természetes kötelességnek látzott, most pedig már megalázó munkának tűnt föl.

Jellemző különben, hogy egyes császárok mint

pl. az afrikai származású Septimius Severus már 200 körül maguk is tevékenyen közreműködtek az államvallás lerombolásában és a karthágói meg szíriai szemita istenek: Sol invictus = Moloch, különösen pedig Tanit holdistennő, mint Virgo Caelestis (tulajdonképen a császár neje) kultuszát nemcsak elnézték magában a hadseregben, hanem még előmozdították a birodalomban.

Akadtak viszont császárok, köztük az erélyes Diocletianus, akik segíteni akartak a bajokon s ezért az elpuhultsággal szemben a perzsa napisten Mithras kultuszát forszírozták, aki mint a testi erő és harciasság megszemélyesítője, másrészt keleti misztikus szokások és szertartások útján hathatott volna a jórészt Keletről rekrutálódott katonaság gondolkozásmódjára; azt a vallást ellenben, ahol erkölcsi erőt és egységes, államfenntartó világnézetet találtak volna, nemcsak nem tűrték, hanem egyenesen véresen üldözték. Igaz, hogy a kereszténység meg nem fogadhatta el a császár isteni kultuszát. Ilyenformán épen a harcias, erélyes császárok államfelforgatóknak nyilvánították Krisztus követőit és megkezdődtek, illetve századokon át folyt a keresztények üldözése szerte a birodalomban. Pannónia és valószínűleg Dácia keresztényei is meghozták a maguk áldozatát és a II. századtól 313-ig vagyis Nagy Konstantin milanói edictumáig számosan szenvedtek közülök vértanúhalált püspököktől egyszerű kőfaragó munkásokig. így halt meg Krisztus hitéért szent Quirinus, Siscia főpapja, Irenaeus, Victorinus püspökök és sokan mások. De itt is igaznak bizonyult, hogy sanguis martyrum semen Christianorum: a keresztény vértanuk vére gazdag termőföldet szerzett a kereszténységnek. Elég hivatkoznunk szent Jeromosra,

Pannónia vagy Dalmácia, Stridon szülöttjére, aki 400 körül már azt mondja Pannóniáról, hogy tele van keresztény intézményekkel, templomokkal. Bizonyára volt ilyen templom a nagyobb városokon (Pécs = Sopianae, Mitrovica = Sirmium stb.) kívül Pannonhalmán is (Sabaria Sicca), ahová szent Márton, a későbbi nagy toursi püspök járt fel imádkozni ifjúkorában. Közbe-közbe szüneteltek az üldözések és így történhetett, hogy a hadseregben is szabadon terjedhetett Krisztus vallása; érdekes emléke ennek a római-quád háború egyik epizódja, amikor a tőrbe esett római sereg már nagyon nehéz helyzetbe került, körülzárva különösen a szomjúságtól sokat szenvedett. A legio fulminatrix keresztény katonáinak imádságára azonban az ég elborult és míg a barbár csapatokat a villámcsapások úgy megrémítették, hogy szétszóródtak, a római sereg számára csendes, bőséges eső hullott, mellyel olthatták szomjukat. így szabadult meg a római sereg a megalázó fogságtól, mely elől már nem látszott menekvés. Jellemző különben az akkori helyzetre, hogy a keresztények az egy Istennek, a pogány katonák Juppiter Pluviusnak (esőthozó Juppiter) tulajdonították a csodás megszabadulást.

De alig multak el az üldözések, új veszedelem fenj^egette a kereszténységet: a belső meghasonlás. Az arianizmus erőszakos föllépése mindenfelé nagy zavarokat okozott és Pannónia egy része be is hódolt neki, közben a pogányság szintén erősödni kezdett. Csak Nagy Theodosius császár hat hatos közreműködésével állott helyre a katholikus hitegység és diadalmaskodott véglegesen a római birodalom pogány kultuszai fölött.

Lassankint a pogányság egészen letűnt Pannó-

niában. Igen érdekes bizonyítéka ennek a holtak temetésének szokása, mely a kereszténység terjedését jelzi. A pogányok rendszerint elégették halottaikat s a hamvakat urnába rejtve földelték el, ha nem csináltak sírboltot, ú. n. columbariumot, melyben az urnákat fülkékbe rejtették. Már most Dáciában, ahol a római uralom mindössze másfél századig tartott, mialatt a kereszténység alig verhetett még gyökeret, nem igen akadunk sírokra; ellenben Pannóniában az urnák, hamvvedrek száma csekély, hanem a II. század végétől fogva a pogányoknál is a temetés jön divatba.

A szegény ember tetemét egyszerű tetőcserepek vagy mészkőlapok közé helyezték a földbe, a gazdag díszes szarkofágot, kőkoporsót kapott nyugvóhelyül, melyet különféle domborművek és feliratok ékesítettek. A sír fölé rendszerint síremlék került. Egyszer kőlap, melyen az elhunyt esetleg családjával, barátaival volt ábrázolva, máskor égetett agyagból készült valóságos épületek, mondhatnám mauzóleumok, melyek egy-egy, nagy épületet, várostornyot s hasonlókat ábrázoltak és mécses felfüggesztésére, füstölőszerek égetésére szolgáltak, aminthogy a római a sírokon rendszeresen mutatott be áldozatokat borral, mézzel, liszttel az elhunytak szellemeinek (Diis Manibus). Az elhunytak szellemeinek ajánlották a síremléket is a család tagjai, az elhunyt bajtársai, az úr felszabadított rabszolgái, akik így fejezték ki kegyeletüket az elhunyt kedves iránt. Vele temettek el ékszereket, fegyvert, legalább egy pénzdarabot (rendesen a szájában), hogy a pogány felfogás szerint az alvilágot határoló folyón, a Styxen való átkelésre meglegyen a viteldíj az alvilági révész, Charon számára, ki a megholtak árnyait csónakján átszál-

lítja; és ott volt a sírban a mécses, hogy világítson az örök sötétségben. A sírkövön is ezért ábrázolták az elhunytat kedves tárgyaival: a katonát fegyverével, esetleg lovával, a polgárt a polgárjogot tartalmazó irattekercccsel, esküre emelt három ujjal, a szállítót, a postabérlőt kocsijával, lovaival, az öszvérhajcsárt szamarával, a mesterembert szerszámával. A nők persze összes ékszereikkel feldíszítve jelennek meg és vagy ékszerdoboz felé nyúlnak vagy a kezükben almát, szőlőt, sőt poharat tartanak; csak ritkán szerepel az orsó, ami a háziasság csökkenését mutatja. A gyermek kezébe természetesen játékszert, esetleg madárkát adnak, szóval ami kedves volt neki a földi életben. így aztán a sírkövek a régi életmódnak elég bőszavú kommentátorai és történetírói lettek.

A síremléken felirat is volt rendszerint a halottnak és a sírkő megrendelőjének nevével.

A keresztény sírok már e feliratokról is felismerhetők: „Élj Krisztusban, Istenben; alszik békében“ stb. és természetesen ott vannak a keresztény szimbólumok, a Krisztust jelképező hal (ίχΟ-ύς), bárány stb., sokszor meg a Krisztus-monogramm: *t§>*. Magában a sírban meg legalább a mécsesen van valami keresztény szimbólum, hogy hitükről a hívek még a halál után is vallomást tegyenek.

Legszebb emléke e római kori kereszténységnek a pécsi (Sopianae) földalatti sírkamra, családi sírbolt, melyet csak 1780-ban fedeztek fel. Egyszerű, dongaboltozatos terem vagy inkább szobácska ez, de mennyezete és falai tele vannak festve bibliai jelenetekkel és különféle díszítésekkel, melyek között a Krisztus-monogramm foglalja el a főhelyet. E körül helyezkedik négy arckép. Tán azokat ábrázolják, akiket itt helyeztek síri nyugalomra.

A Krisztus-monogrammra mutat Péter meg Pál apostol, mintha mondanák a képen: E jelben győzni fogsz!

De a győzelem nem a római uralomnak következett el. A korhadt szervezetnek teljesen át kellett volna alakulnia, elsősorban a lelkekben, csakhogy erre a szomszéd népek, a nyers erőtől duzzadó germán törzsek már nem hagytak időt. Ismételt támadásaiknak először Dácia esett áldozatul. (260 körül.) A római birodalom elég könnyen mondott le róla, sok haszna úgyis alig volt belőle, annyi költségbe, annyi nehézségbe került csak a megvédelmezése. Ott hagyta a táborokat, a hármas erődvonalat, melynek legkülsőbb vonala, a limes egy-egy kerek őrtoronyban itt-ott még ma is dacol az idővel. A telepes lakosságot meg egyszerűen áttelepítette a Duna déli partjára. Dácia üresen, pusztán került a gótok hatalmába.

Pannónia még mintegy másfél századig megmaradt rómainak. A dunamenti limest könnyebb volt védeni, hiszen a Duna védte tán legjobban; de kellett is, mert ez volt Itália és Róma határbástyája. De hiába, a mind sűrűbb germán betörések megritkították a határőrök sorait, a légióknak sokfelé kellett harcolniok a birodalomban: a pannóniai limes sem tarthatta magát, ha szervezett népmozgalom szakadt reá.

Már pedig ilyen volt a gótok előretörése. Nem jószántukból, a hunoktól megverve és űzetve rontanak Dáciából Pannóniára. A határőrség megteszi, amit tehet, működik a római diplomácia is, mely szükség esetén zsoldjába fogadja a győztes barbárokat s így a római uralom legalább névleg még 400 után is megmarad-e területen, de ténylleg germánok kezére kerül a Dunántúl legnagyobb

része. A régi lakosok közül, aki tud, menekül és menti, ami menthető. Értékes jószágát: pénzét, ékszereit sok már nem tudja magával vinni, talán abban is bízik, hogy hamarosan visszakerül, hiszen a Dráva-vonal egy ideig még tartja magát. Elássa 'ehát rejtett helyeken, szántóföldeken. Innen /an, hogy szántás, kapálás alkalmával hol itt, hol ott kerül elő a földből egy-egy bögre réz-, ezüst-, néha aranypénzekkel, ékszerekkel, esetleg egy ezüstkorsó vagy bronzszobor, itt feledett emlékei a négyszázados római uralomnak hazánk területén.

III. A germánok hazánk területén.

A római uralom közvetlen örökösei, a Felvidéknek néhány évszázad óta máris birtokosai, a germánok voltak. Nem mint egységes nép, még kevésbé mint a kultúrahordozói jelennek meg a történelem színpadán, úgyhogy még a kultúra snobjai, a rómaiak is joggal nevezhették őket barbároknak. De övék a fiatal nyers erő s ehhez a furor teutonicus, a harci tűz és ez elől hátrálni kénytelenek az elvénhedt római sasok.

Megnyerésükre, a kultúra fegyvereivel való meghódításukra hiába tettek kísérletet, amint sikertelenül végződött régebben Augustus háborús expedíciója is Germániában és Valentinianusé a IV. században a Felvidék erőszakos megszállására. Marcus Aurelius, a filozófus császár és egyúttal kiváló hadvezér, a nagy germán-sarmata támadás visszaverése után maga ment át a Dunán a quádok földjére, a Vág vidékére és ide több csapatot telepített át állandó tartózkodásra. Azt vélte, hogy a rómaiak

környezetében civilizálódni és romanizálódni fognak, mint a kelták. Hiú remény! A quádok hamarosan könyörögve járultak a császár elé, hogy vigye el földjükről az odatelepített 20.000 római katonát vagy pedig őket engedje kivándorolni. Legfőbb okul azt hozták föl panaszukban, hogy a rómaiak az erődökbe befogadták a quád-germán szökevényeket, sőt az önként jeletkezőkkel meg nem elégedvén, erőszakkal visznek el quádokat — munkára.

A .vadászó-hnK'^ó ^ahaH germánra csakugyan nem róhattak nagyobb terhet, mint a munkát, pláne zárt helyen, tégla , kőepületben. Gondoljunk csak a cigányokra!

De így természetesen szó sem. lehetett az egész népnek vagy zömének megnyeréséről a kultúra számára, hozzászoktatásáról a civilizált élethez. Néhány évi kísérletezés után az erődítéseket a rómaiak lebontották, a katonákat visszavonták a Duna déli partjára, hogy csak azt védjék meg.

A barbárok, a germánok meg nem rohammal, egyik napról a másikra vették hatalmukba a Dunántúlt, aminthogy térhódításuk, uralomra jutásuk másutt is szinte nagyobb zökkenés nélkül, mindenesetre átmenetekkel ment végbe.

Az első részlet egyes germánoknak, majd kisebb-nagyobb csoportoknak a határőrök közé való fölvétele volt. A határőrök félig-meddig jobbágy-állapotban kötve voltak "a földhöz, melyet a rendes katonasággal, a légiókkal és a tartományi segédcsapatokkal együtt kötelesek voltak megvédeni.

A nincsetlen germánnak tetszett ez az állapot, a római szervezettség és rend, a magasabb műveltség vívmányai. Mind több és több germán csoport jelentkezett hasonló szolgálatra s amikor a na-

gyobb tömegek nem kaptak meghallgatást, fegyverrel törtek át a határon. A germán határőr természetesen nem mindig szállt szembe honfitársával, csak arra vigyázott, hogy saját földje, vagyona, családja épségben maradjon.

Ilyenformán a meglepetésszerű támadások nem ritkán sikerrel jártak és kisebb-nagyobb germán csoportok áttelepedtek az erőszakkal megszállt területekre s a császárok, illetve helytartóik kénytelen-kelletlen belenyugodtak az új helyzetbe. Hiszen a foglalók hódoltak a császárnak, elismerték a római tisztviselőket, legalább egyelőre megférték a római katonaság mellett, a római pénzt meg egyenesen szeretteit, vezetőik elfogadták a római címeket és kitüntetéseket; eszerint a római uralom megmaradt legalább a külsőségekben.

A változást leginkább a római és provinciális földbirtokos és bérlő sínylette meg, akiket az új foglalók sokszor egyszerűen elűztek vagy rabszolgaságba hurcoltak, nem ritkán életüktől is megfosztottak. Rendszerint mégis megelégedtek a birtok egy részével — felével, harmadával — és legalább egyelőre békésen éldegéltek a régi földesúr mellett, aki tovább művelte meghagyott birtokrészét. Csakhogy természetesen a vagyoni és személyi biztonság nem állott valami szilárd alapon.

Ilyen állapotokról ír pl. Latinus Pacatus a IV. század végén, mikor elmondja, hogy Róma szolgálatában álló barbárok népesítik be Pannóniát, melyet előbb mint ellenségek pusztítottak.

Ugyanez a helyzet állott be, csak nagyobb mértékben, mikor egész néptörzsek rontottak elő és egész országrészeket szállottak meg: ez volt a vég. Mert ily nagyszámú homogén tömegek betelepedésével immár megszűnt a beolvadás lehetősége.

A hódítók még sokáig elismerték a császár fennhatóságát, elfogadták, illetve megkövetelték a pénzét s ezért megsegítették a hadjáratokban, de már csak mint szövetségesek. Egyébként ügyeiket önállóan intézték s királyaik és törzsfőik parancsainak engedelmeskedtek, fenntartották nemzeti szokásaikat és intézményeiket: itt volt a germán világ.

Ez a germán világ azonban már nem az őserdők vadonjába, mocsarak útvesztőibe rejtőzködő barbárság, amilyen a germán Krisztus születése idején, sőt több századdal azután is volt, amikor az ellenséges római alkotások, intézmények csak gyűlöletet ébresztettek benne és arra sarkalták, hogy tűzzel-vassal pusztítsa. A rabláshoz, fosztogatáshoz, vagy hogy szebb szót használjunk: a kalandozásokhoz most is nagyon ért, de már nem ellenséges, gyűlölködő szemmel nézi az anyagi és szellemi kultúrát, nem pusztít és rombol mintegy elvből. Amikor Alarich Pannóniából Itáliába vezeti népét, a nép — igaz, hogy az ő parancsára — csak zsákmányol és nem gyújtogat, mint azelőtt az egykorú följegyzés szerint szokása volt.

A rómaiakkal való sűrűbb érintkezés — a háború csakúgy, mint a kereskedelem — tiszteletet és megbecsülést keltett a germánban a kultúra iránt, melyet jóban-rosszban hatalomnak ismert meg. Bámulattal nézte a római intézményekel és alkotásokat s amennyire tudta, fel is használta. Csak a városokat kerülte, mert a szabad természethez szokott lelke fogságnak érezte a -kőfalat, az egymáshoz épített házak között való tartózkodást. Nem űzte el, hanem inkább megbecsülte a római intelligenciát, ha hozzácsatlakozott: római vállalkozók, kereskedők meggazdagodtak a germánok között; a jogban jártas rómaiak nem ritkán a feje-

delem, a germán király közvetlen környezetében töltenek be magas, bizalmi állásokat.

Különösen respektálták a római keresztény papságot. A babonás germán az istenek képviselőjét látta bennük. Tanulságos példa erre a nagy tiszteletre a szomszéd Ausztria területén élő szent Severin élete, akihez előkelő germánok, fejedelmek járnak nagy tisztelettel tanácsért vagy tisztelgő látogatásra, köztük Odovakar, később Itália királya, holott a szent férfiú igazán egyszerűségben, szinte remete-életmódban élt. A frank törzsfők meg egy ízben a germán származású római hadvezérnél ebédelvén, megkérdezték tőle, vájjon ismeri-e Ambrust, a híres milanói püspököt. S amikor ez azt válaszolta, hogy nemcsak ismeri, hanem jóban is van vele, a frankok így szóltak: „Azért győzöl tehát, mert olyan ember a barátod, aki azt mondja a napnak: állj meg és az megáll".

Ezek a félig romanizált, helyesebben a római kultúrán már művelődött germánok ilyenformán csak azért jelentettek pusztulást a régi világra és kultúrájára, mert még nem bjrták folytatni és tovább fejleszteni. Más volt a lelki világuk.

Szerintük „a gyermeknek kard és lándzsa való a kezébe, nem könyv, mert aki félt a tanító vesszejétől, bizonyára félni fog a kardvágástól is". Már pedig a szabad ember igazi élethivatása szerintük a harc. Erre vallanak már a nevek is: Hildibald, Radagais, Siegerich, a baltok (merészek), amalungok (harcban vitézek) stb. A harcra volt berendezve egész állami életük. A kard náluk valósággal isten-számba megy, mondja az egykorú Ammianus Marcellinus; meztelen kardra tesznek esküt, nyíllal avatják szabaddá a felszabadított rabszolgát, lándzsával iktatják hatalmába az új fejedelmet.

A nép élén fejedelem vagy király áll, akit ügy választanak, bár rendszerint tekintetbe veszik a vérszerinti leszármazást, úgyhogy az apát rendesen fia követi az uralomban. A fejedelem mellett vannak egyéb főemberek is. olyan törzsfőfélék, akiknek legfontosabb feladatai közé tartozik, főként az idősebbeknél az igazságszolgáltatás. Egyeseket az előkelők közül külön e célra választanak, hogy a falvakat is bejárják. A legfőbb bíró egyes népeknél a népgyűlés, másutt maga a fejedelem, aki nyilt tárgyaláson, sokszor teljesen szabadon járó, sőt fölfegyverkezett vádlottak fölött mond ítéletet s így ily módon is ki van téve merényleteknek, pláne mikor részrehajló ítéletet hoz vagy az indulat vezeti, viszont nem ritkán a fejedelem mintegy népének atyja épen jósággal nyeri meg még a gyilkos merénylőt is.

A büntetés sokszor nagyon szigorú, főként árulás, lázadás vagy gyávaság esetén: a bűnöst rabszolgasorsra vetik vagy életétől fosztják meg nem ritkán igen kegyetlenül: volt eset, hogy egy aszszonyt férje áruló szökése miatt szilaj lovakhoz kötöttek és a lovakat nekihajtva szétszakították. Előfordul az is, hogy a király ott helyben a hóhér munkáját is elvégezte, lecsapván csatabárdjával a szegény delinquens nyakát.

A bírói hatalom csakugyan igen tetszett nekik, megbecsülték a bírói méltóságot s az előkelők, a törzsfők szerették, ha bíráknak mondották őket. De a legfőbb állami ügy mégis csak a háború s ezzel kapcsolatban a béke és a szövetség ügye volt. Ezt tárgyalják a népgyűléseken és még inkább a főemberek tanácsában, ahová a fejedelem esetleg egyszerűbb származású, sőt idegen törzsbéli embert is meghív, ha arra alkalmasnak ítéli.

De ha a fejedelem nem gondoskodik háborúról és így zsákmányról, esetleg az egész törzs nagy kiabálással a fejedelem lakása elé vonul és nagy zajjal követeli, hogy vezessék őket akárhová, de a háború meglegyen. Viszont, ha a háború rosszul üt ki, esetleg egyszerűen azt mondják (pl. a quádok), hogy a háborút nem a törzs tanácsa határozta el és indította meg, hanem határszéli martalócok, akikre tehát áthárítják a felelősséget, mikor a győztestől békét kérnek.

Egy-egy néptörzs asszonyt, gyereket, rabszolgát beleszámítva ritkán volt több 50—70.000 leieknél, de ebből mintegy 10—15.000 embert harcosnak lehetett számítani. Ennek megfelelően a nép vezérekkel, hercegekkel az élén 10—15 ezredre oszlott, ezek ismét századokra (hundertschaft), amint-_ hogy efféle század-, ezred-rendszer minden kezdetleges harcias népnél (régi görögök, régi rómaiak, magyarok stb.) föltalálható.

Ilyen hadiszervezettel indultak vándorútra is, új haza szerzésére magukkal hordva egész családjukat, összes állataikat és mindenféle ingóságaikat, már ami fölfért a mai sátoros cigányok ernyős kocsijához hasonló szekereikre. Különben az egész ékalakú menet vagy menetek, ha több csoportban mentek, nem sokban különbözhetett a vándorló cigánykaravántól. Jellemző, hogy épen a germánok vándorlásával kapcsolatban terjedt el Európában és hazánkban is a patkány, továbbá a hörcsög meg a borz.

Amikor valahol megállapodtak, tömérdek szekerüket körben állították föl s így a szekérvárban, mintegy várfalak oltalma alatt biztonságban érezték magukat. Ha ellenségtől kellett is tartaniok, a tábor őrizetével nem sokat törődtek, úgyhogy

könnyen meglephetők. Ha meg ellenség nem volt azon a vidéken, szétszóródtak, hogy állataik elegendő legelőt találjanak. De azért kémeket küldöttek mindenfelé, hogy az esetleges veszedelemről idejében értesüljenek és gyülekezzenek.

Ha valahol ellenállásra találtak, a férfiak tüstént harcra keltek. Amióta a rómaiakkal sűrűn érintkeztek, sokan mint kezesek vagy önszántukból is hosszabb időt rómaiak között töltöttek: a régeb ben gyülevész hadak kellőképen el voltak látva fegyverrel. Fejüket bőrsisak védte, bal kezükben nagy pajzsot hordtak, melyet különféleképen díszítettek, a királyoknál arannyal, gránátszemekkel, övükből — még az asszonyokéból sem — nem hiányzott a hatalmas vadászkés (sax, scramasax), mely egyúttal támadásnál is kitűnő szolgálatot tett.

Természetesen az egyes népeknek más és más a kedvelt fegyverük: az egykorú szerint a gót lándzsával harcolt, a gepida karddal dühöngött, a herul gyors volt könnyű fegyverzetével, a frankot meg csatabárdja (francisca) tette félelmetessé; egyik lovon, másik gyalog hadakozott. Technikai fölkészültségük persze nem nagy, pláne a rómaihoz viszonyítva. Várostromhoz nem értenek, sőt kezdetben még a nyilt csata sem volt ínyökre, csupán a rablókaland, melyhez elég a vakmerő vállalkozó szellem .és a ravaszság. De mikor megismerkedtek a római haditudománnyal, változott a helyzet: fegyelmezettebben, nem rendetlen csoportokban harcoltak, míg a rómaiaknál épen a fegyelem körül férkőztek be hibák.

Ütközet előtt megesküdtek egymásnak, hogy a bajban el nem hagyják, azután siettek megszállani a magaslatokat, partos helyeket, hogy onnan lezú-

dúlva mint a rohanó vízár, elsöpörjék az ellenséget. Először nyíllal támadtak — ebben különösen a vandal íj jászok tűntek ki —, majd hajító dárdát, fejszét vagy inkább valami tűzben keményített buzogányfélét dobtak az ellenségre; csak azután kezdődött a közelharc.

Kedvelt csataformációjuk az ú. n. disznófő volt, ékalakú csatarend, mellyel az ellenséges csatarendet kettészakítani törekedtek. A fejedelem vagy inkább a herceg, esetleg a király fia rendszerint maga harcolt elől, illetve személyesen intézte a csatát, körülötte kísérete: fegyverhordozója, aki nem ritkán utódja is lett a fejedelemségben, meg a csatlósok. Szavára kis lobogó zászlók (Band) alatt, szarvakból készült kürtök harsogása mellett indult meg a támadás.

A hatalmas termetű, őserejű harcosok őseik harci dicsőségét hangoztatva vad kiabálással rontottak az ellenségre abban a tudatban, hogy vagy győznek vagy meghalnak s ez utóbbi esetben velük pusztul a családjuk, mindenük. Vad elszántsággal, valóban furor teutonicusszal harcoltak tehát, ahogyan a „berni haláltalan Detré“-nek, a keleti gótok híres Teodorichjának mondája, a nyilat sebükben ketté törő rugiakról szóló följegyzés tanúsítja vagy a heruloknak az a szokása, hogy ütközetben mindössze valami kis kötényfélét viselnek, egyébként teljesen ruhátlanul harcolnak, hogy ezzel is kimutassák, mennyire nem félnek a sebektől.

És ha mégis ingadozni kezdtek a hadak, nem ritkán az asszonyok rohantak elő sírva, harcolva és segítettek kivívni a diadalt.

Ha azután övék volt a győzelem, akkor kezdődött a zsákmányolás. Először is az elesettekről

szedték le a fegyverzetet, a náluk található értékeket, meg az eldobált fegyvereket, lehullott nyílvesszőket, dárdákat szedték össze, aztán a környéket barangolják be és fosztogatnak. Majd a fejedelem, illetve főemberei felosztják a zsákmányt és megjutalmazzák a harcban kiváló hősöket. A legbecsesebb zsákmány az arany mellett a rabszolga: százával, ezrével hajtják el ezeket a szerencsétleneket akkor is, ha egy másik germán törzzsel hadakoznak. Belőlük mutattak be áldozatot is, pl. a gótok hadi istenüknek (Ziu?), mert úgy vélekedtek, hogy a hadak fejét illő módon csak embervér ontásával lehet megnyerni. Neki szentelték az első zsákmányt, az ő tiszteletére függesztették föl fa-s* törzsekre az ellenségről lehúzott harci ragadományt.

A szabad, mondjuk nemes germán nem is tartott mást magához méltónak, mint a hadakozást. A békés munkát ráhagyta az asszonyra, meg a rabszolgára, akiket leginkább a szlávok közül szereztek (Sclave). Jellemző a munkát megalázó foglalkozásnak tekintő fölfogásukra, hogy a felvidéki bányászatot azzal bizták egy odatelepedett, leigázott kelta törzsre, hogy „szégyenük annál nagyobb legyen".

A germán férfi eljárt a népgyűlésekre, vagy inkább törzsi gyűlésekre, résztvett ott az igazságszolgáltatásban és ha a törzs maga nem háborúskodott, gyakran távol vidékekre ment el társaival, hogy mások hadakozásaiból vegye ki a részét. Amikor pl. a langobardok Pannóniából elvonultak, hogy Itáliában új hazát szerezzenek, mintegy 20.000 szász csatlakozott hozzájuk a messze Szászországból.

Fegyvergyakorlatul nagyon kedvelték, valósá-

gos szenvedéllyel űzték a vadászatot, amit hamarosan a rómaiak is fölkaroltak. A vadászattal kapcsolatban honosodott meg a római vidékeken a sólyom, míg viszont a rómaiak a dámvadat honosították meg északon.

Mai értelemben vett állami életről, intézményekről természetesen alig lehet szó. Az egyes népek területét természeti határok közt úgy ahogy megállapították ugyan egymás között a szomszéd népek, de ezek az örök-békék, örök-szerződések csak addig voltak érvényben, míg valami, sokszor mondvacsinált okból, személyi összezördülésből, családi viszályból háború nem támadt, mely a határokat egészen megváltoztatta, esetleg egyik fél elvándorlásával vagy teljes megsemmisülésével ért véget.

így a nép sorsa sokféle tényezőtől, a hadiszerencse mellett elsősorban mégis fejedelmének és tanácsának ügyességétől, bölcseségétől függött. Az előkelők — a fejedelem és családja, a törzsek, falvak vezetői, a bírák — közvetlen érintkezésben, minden elzárkózás nélkül, mégis nagy tiszteletben részesülve viselték tisztüket. A király, a fejedelem nem valami istenített lény, hanem szinte atyja és így vezére népének. Hatalma, tekintélye tehát egyéni rátermettségétől, kiválóságától függ, sőt az idegen pénz, a római ravaszság és arany nem ritkán szembe állítja a főnököket a fejedelemmel, úgyhogy esetleg épen háború idején hagyják cserben, így a fejedelem, a király semmit sem tehel az előkelők hozzájárulása nélkül, a fontosabb ügyeket tanácsban hányja-veti meg velük s a fejedelmi udvarban, mint a fejedelem aszlaltársai tanyáznak. Később már valóságos udvari méltóságokat találunk, amilyen a fegyverhordozó (scilpor),

aki nem ritkán követi urát a fejedelemségben, a főlovászmester (marpahis) stb. Jellemző különben, hogy az egyik langobard király saját fiát nem fogadja asztaltársává, csak miután nagy hőstettet vitt véghez, levágván a csatában az ellenséges király fiát. Az előkelők fiait a király, a király tiát valamely szomszéd fejedelem avatja vitézzé, amikor valósággal tagja lesz az előkelők osztályának, melyet a langobardoknál lithingnek hívnak.

Az előkelők mellett ott voltak a lándzsa- és pajzshordó vitézek, akik uraikat mindenfelé elkísértek, ott állottak mellettük a lakomák alatt, viszont az úr halála után az ő tulajdonukba mentek át az úr által szerzett „ajándékok", aminthogy a hadivállalatok zsákmányából egyébként is bizonyára részesedtek. Ezek a vitézek rendszerint maguk is szabadok, de nem ritkán szolgarendűek, akik így kiemelkedtek a szolgaságból.

A rabszolgák száma győzelmes harcok után elég számos volt, még akkor is, ha sokat hozzátartozóik kiváltottak vagy a harcosok kereskedőknek adtak el aranyért, fegyverért, ruháért. Volt eset, hogy pl. a gótoknál, 1000 szabad harcos mellett 5000 nemszabad vett részt egy csatában.

A szolgák helyzete természetesen nem volt a legrózsásabb, de azért nem volt tűrhetetlen sem. Produktív munkát tulaj donképen csak őt végeztek s ezért a gazda a saját érdekében is eléggé megbecsülte őket. Hiszen ők művelték a földet; igaz, hogy kezdetlegesen, mert a határ nagy része parlagon, legelőnek maradt és csak kis részében termeltek gabonát, zöldséget, ők gondozták az állatokat; már pedig a germán elsősorban az állatok — szarvasmarha, juh — száma szerint mérte a gazdagságot, egyes népeknél meg a lótenyésztés is

virágzott. Kereskedelem, ipar úgy sem volt náluk kifejlődve: cserekereskedésen, az asszonyok szövőfonó háziiparán kívül legfeljebb a fegyverkovács, ács, szűcs és fazekas mesterség talált munkaalkalmat. Csakhogy készítményeik messze elmaradtak a római és kelta, sőt a bronzkori ipar és iparművészet díszes és tartós művei mellett: esetlenek, dísztelenek, a művészetből, sőt a mesteremberi ügyességből vajmi kevés található bennük.

Az építkezés leginkább az ácsmestert foglalkoztatta, de ezt is inkább házilag intézték, mert csúcsos faházaikat vagy inkább kunyhóikat maguk készítették és jellemző, hogy római vidékeken a rómaiak is fölhagytak a kőházakkal és fából építették lakásukat. Ilyen kerek kunyhók, amilyenek az Antoninus-oszlop reliefjein is láthatók, lehettek a langobardok házai, melyeket ők maguk pusztítottak el, mikor Itáliába mentek. De persze ezek inkább csak nyárra valók. Télen alighanem földbe ásott gödrök szolgáltak tanyául, mint németországi rokonaiknál. Ezek pláne kicsinyek voltak, mindössze 2—4 m. szélesek és nem sokkal hosszabbak. Tetejüket valószínűleg tapasztott rőzse födte, bútor benne alig volt, pihenőhelynek is inkább leterített állatbőrök szolgáltak, legfontosabb a kis tűzhely volt. Városról, kényelemről ilyenformán szó sem lehet, a nyomorúságos falvakban vagy inkább azokon kívül, valamely emelkedésen mindössze a fejedelmek, esetleg egyes előkelők számára épültek nagyobbfajta „paloták“, míg a római kultúra, a római pénz és mesterember e téren is el nem végezte átalakító működését.

Az ács szerszámán: a vascsákányon, fejszén, bárdon kívül, mely fegyvernek is nagyszerűen bevált, fából készültek a mezőgazdasági eszközök

(eke, villa, borona), az asztali, konyhai fölszerelés nagyobb része, aztán meg csontból és csak nagyon csekély mértékben fémből: a legelőkelőbbeknél. A fazekas készítmények oly gyatrák, hogy a római edényekkel anyag és forma szempontjából össze sem hasonlíthatók. A szűcs a ruházat, különösen a prémes bőrök kikészítésében ügyeskedhetett, a fegyverkovács meg rendesen alig győzte a munkát, de készítményei így sem igen mérkőzhettek a rómaiak fegyvereivel, úgyhogy győztes csaták után a germánok első dolga összeszedni az elesett rómaiak fegyvereit, sőt van rá eset, hogy csata közben összeszedik a lehullott nyilakat és mindjárt vissza is lövik az ellenségre; csak Alboin langobard király idejét és népét említik, mint ahol valami „különösen kitűnő fegyvereket készítettek". Egyébként a hazai műveltség minden téren századokkal esett vissza. Művészet, irodalom ilyen körülmények között alig kerülhetett szóba. Egy-egy ének csatákban, lakomákon, kiváló vitézek temetési menetében, egy-egy rúna (rovás-féle) írással vésett fölirat valamely edényen, ékszeren az egész, ami megemlíthető. Ékszereik, arany-, ezüstedényeik — ha voltak — majd mind rablott holmik, idegen mesterek alkotásai (pl. a szilágysomlyói kincsek, petroszai lelet stb.). De még ezek fölhasználásában is nem ritkán igazán barbár módon jártak el. Volt eset, mikor a rablott zsákmány felosztásakor a művészi arany-ezüst edényeket egyszerűen darabokra vagdalták, hogy kiki megkapja a maga részét és jellemző, hogy a germán fejedelmek a császártól ajándékba küldött arany medaillonokat kilyukasztva akasztották nyakukba, míg az egyszerűbb emberek a római pénzeket aggatták így magukra.

A római írók — talán az egy Tacitust kivéve, aki azonban a régi Germániáról és nem hazánk földjéről írt — nem is tudnak sok jót mondani a germánokról. A rablás, fosztogatás, lopás, gyújtogatás, erőszakoskodás vádjainak vége-hossza nincs; így ír többek között szent Jeromos is, akit Dalmácia és Pannónia egyaránt szülöttének vall (Stridon).

Legjobban természetesen a germánok kincsvágya fájt a rómaiaknak, mert mindenütt csak ékszereket, aranyat-ezüstöt követeltek, aztán meg selyem, bársony kellett nekik ezer meg ezer rőf számra. Csupa ilyen dolgokkal fizettették meg szolgálataikat a császárokkal, ezt követeltek váltságdíjul ostromlott várostól, foglyul ejtett előkelőkért, holott azelőtt igazán nem lehettek e téren elkényeztetve.

Marcus Aureliusnak a quád-sarmata háború jeleneteit megörökítő hatalmas oszlopa, az ú. n. Antoninus-oszlop, amelyet a győztes Marcus Aurelius tiszteletére a szenátus állíttatott Rómában, de számos más emlék is az első századokból, szinte félmeztelen, kuszált hajú és szakállú, torzonborz alakoknak tünteti föl őket, ahol egy nadrágon vagy hosszú ingen kívül valami kezdetleges nyaklánc az összes ruházata a germán férfiaknak és nőknek.

Még a IV—V. században is térdük-karjuk meztelen, csak a felső kart fedték a testhez álló bőr kabát ujjai; a rövid nadrágon kívül marha- vagy lóbőrből készült gamásni-félék voltak a lábukon a saru vagy inkább bocskor fölött. Nyáron meg a déli vidékeken, pl. a langobardok ruházata bő, nagyrészt lenöltöny, hosszú, derékon összekötőtting és nadrág és díszítésül különböző színű csíkokkal szőtték át. Ugyancsak a langobardok nyitott sarut viseltek és lábszáraikat a lábikrán alul fehér szalagokkal kötötték (amiért aztán keselábú lovaknak

csúfolták őket a szomszéd gepidák). Volt ugyan némi alsóruhájuk házivászonból, a felső bőrruha fölött meg ugyancsak állatbőrből köpönyeget vagy inkább subafélét is viseltek. Nyáron a legtöbb germán hajadonfőtt járt, a téli hideg ellen prémes bőrsapka (legalább a gótoknál), vagy valami fezféle volt a fejükön, egyébként azonban egész öltözetük inkább vadállatoknak, mint embereknek tüntette fel őket.

Ehhez járult a torzonborz haj és szakáll. Mikor a langobardok már Itáliában voltak, nyakukat és fejük hátsó részét kopaszra nyírták, hajfürtjeiket középen ketté választották, tehát fésülték, de hosszúra hagyva, egészen a szájukig lecsüngve hordták még akkor is. Fiatal arcon szinte nőiesen szép visefet, de hosszú, gondozatlan bajusszal, szakállal közel jár a vadember típusához.

Egy előnye a germán férfiruházkodásnak mindenesetre volt: nyáron szellős, télen meleg s ezért a rómaiak is ehhez kezdték idomítani ruhájukat. Viszont a fejedelmek és az előkelők a kultúra terjedésével ruhájukra is nagyobb gondot kezdtek fordítani. A fejedelem díszes, aranyos fegyvereken kívül ruházatával is megkülönböztette magát, úgy hogy ái kellett öltöznie, ha nem akarta, hogy ruhájáról megismerjék. Azonkívül legalább ünnepélyes alkalmakkor fején aranydiadémot vagy aranypántot viselt és mellén a legtöbbnek ott díszelgett a római császároktól kapott aranymedaillon. Egy germán fejedelem aranykoronája, melynek váza azonban bronzkarika volt, a csornai prépostság birtokában megvan, karneollal, gránáttal, színes üvegdarabokkal, borostyánnal több sorban díszítve. Hasonlóan gyöngysorral lehetett ékítve a langobard előkelők diadémja.

A nők ruházata, különösen az előkelőké, könnyedebb, hosszú ruha volt, melyet sokféleképen díszítettek fibulával, ékszerekkel. Az előkelő hölgyek homlokukon diadémot, fülükben függőt, ujjukon gyűrűt, kezükön karperecet hordtak, míg a collié a legszegényebb germán nő, sőt férii nyakáról sem hiányzott, csak az egyiké aranyból, ezüstből, drágagyöngyből, a másiké bronzból, üvegből, pitykékből készült. Különösen szerették a gránátdíszt fegyveren, ékszeren és jellegzetes a fibulájuk formája is.

Ajjzőke gprmáp királykisnsszjjnvojk szépségét nem győzik magasztalni a germán mondák, a római írók meg ellenkezőleg épen nem valami hízelgően nyilatkoznak a germán nőkről. Talán azért is, mert hajukat zsírral kenték és már messziről érezni lehetett rajtuk a hagyma illatát, melyet úgy látszik, erősen fogyasztottak.

Az egyszerű germán nő helyzete, mint láttuk, nem volt rózsás. Nemcsak a háztartás, a gyermeknevelés gondja volt az övé, hanem valósággal az egész családról neki kellett gondoskodni. A háziasság természetes erénye volt az előkelő germán nőknek is s az orsó, a rokka szinte elmaradhatatlan mellőle, de viszont helyzetük sokkal szabadabb. A királyleánynak külön háza van (pl. a rugiaknál), ahová férfit is meghívhat, pl. egy szomszéd király öccsét, amint ez békeküveti minőségben ott jár és ablaka előtt elmegy. Ha nem is mindegyik volt ilyen természetű, mégis jellemző a helyzetre, hogy amikor a követet meglátta, gúnyos megjegyzéseket engedett meg magának ennek kis termetéről. A válasz a csipkelődésre olyan volt, hogy a királykisasszonyt ugyancsak zavarba hozta s egyszersmind bosszúra ingerelte. Leülteti a vendéget egy szőnyeggel elrejtett nyitott ablak mellé, megkínálja

borral, de mikor azt mondja pohárnokának: „Tölts!“, fölbérelt emberek lándzsájukkal az ablakon át leszúrják a mit sem sejtő vendéget, kit a királyleány tettetett nyájassággal szórakoztatott, hogy vendégében, akit a követi jelleg is védett, gyanú ne támadjon.

Egyáltalán a germánoknak, különösen a germán udvaroknak szomorú árnyoldala igen sokszor a bosszúvágy, a fékezhetetlen szenvedély, melynek sokszor legközelebbi rokonaikat, férjüket is feláldozták. Igen érdekes, jellemző példát találtunk erre épen a hazai langobardok és gepidák történetében.

A két nép — a langobard a Dunántúl, a gepida Tiszántúl és Erdélyben — egymással állandó ellenségeskedésben állott. Mindez — mintha a sok háború csak lovagi torna lett volna — nem volt akadály abban, hogy Turisind gepida király szívesen fogadja udvarába ellenségének, a langobard királynak fiát, Alboint. Amikor pedig szóváltás közben a gepidák megtámadták a vendéget, a király nemcsak lovagiasan megvédte őt, hanem vitézzé is ütötte, miután a germán szokás úgy kívánta, hogy idegen király övezze karddal a királyfiakat. Arra bizonyosan nem gondolt Turisind, hogy ezért hálátlanság lesz a hála.

Az újabb ellenségeskedés főoka itt is a nő volt. Alboin megszerette Rosamundát, Turisind unokáját, de kosarat kapott. Alboin azonban nem nyugodott. A germánoknál divatban volt a nőrablás, hogy t. i. a vőlegény erőszakkal rabolja el arájját. Alboin tehát semmi rosszat sem látott abban, hogy a gepidák ellen más népek fegyveres segítségét is fölhasználja, csakhogy megszerezze magának Rosamundát, a szép gepida királyleányt. Turisind ekkor már meghalt, fia, Kunimund, elesett a csatában, a

gepida nép megsemmisült, Rosamunda Alboin neje lett. Ámde Alboint is utólérte a nemezis.

A germánoknak régi nemzeti hibájuk volt az önbíráskodás, a párbaj, a vérbosszú. Nagy Teodorik, aki keleti gót népével a Dunántúlról került Itália földjére uralkodónak, hiába figyelmeztette magyarországi alattvalóit, hogy ne forduljanak a párbajhoz, a vérontáshoz, mikor ott a pártatlan bíróság; a germánok ragaszkodtak ősi szokásaikhoz, szenvedélyeikhez. Ragaszkodtak ahhoz a barbár szokáshoz is, hogy a győztes a legyőzött ellenség koponyájából csináltatott magának díszes serleget (scala = Schale), mint harci trofeumot övére kötve rendszerint magával hordta és ünnepi lakomákon abból ivott. így tett Alboin is, aki jótevője fiának, Kunimund gepida királynak koponyájából készíttetett serleget, sőt egy lakoma alkalmával feleségét is arra kényszerítette, hogy az édes apjának koponyájából készült serlegből igyék. Rosamunda bosszúja nem is maradt el s a vége Alboinnak gyászos pusztulása lett. Rosamunda feláldozta még női becsületét is, amikor szerepet cserélt egyik udvarhölgyével, aki a király fegyverhordozójával folytatott bűnös viszonyt s így most már rávette az addig tántoríthatatlan hűségű vitézt, hogy gyilkolja meg urát, a királyi. Igaz, hogy aztán ettől is méreggel akar szabadulni, de ez vele is megitatja a mérget s így az igazságnak elég volt téve.

De hiszen elég a Niebelung-énekre gondolnunk, melyben a cselekmény jórészének a színhelye úgyis Magyarország földje — s előttünk áll a hatalmas szenvedélyektől izzó, a bosszúra mindig éhes germán lélek képe.

Sajátszerű ezzel szemben, hogy a családi, rokonsági kapcsolatokra a germánok különös gonddal

ügyeltek, a nemzetségi leszármazást nemcsak a királyi, hanem a középrendű családoknál is pontosan emlékezetben tartják. Különösen a családapa, mint a család feje, részesült az egykorú följegyzés szerint szinte isteni tiszteletben. Jellemző pl., hogy az egyik germán király a béketárgyalásokra azért vonakodik átmenni, mert — saját szavai szerint — kemény esküt tett rá. de meg az apja is szigorúan megtiltotta neki.

A vérbosszú, a párbajozás. a lázongás, a fékezhetetlen harcikedv, természetes következménye a nyers germán harcosok életfelfogásának. Nyers volt az életmódjuk is. A hadakozás meg a vadászat mellett a lakomázás meg a játék volt a legfőbb gondjuk.

Az ételek között főként a húsokat szerették s az egyháznak — mikor a germánok keresztény hi Ire tértek — elég sokat kellett küzdenie a böjt megtartásáért. Az összejövetelek helye elsősorban a fejedelem, a király, illetőleg a törzsfők háza, ahol este fáklyavilág mellett lakomáztak. Az előkelők mellett olt állott fegyverhordozójuk, pohárnokuk, akik a poharakat töltögették. Evés után ugyanis jött az ivás, sokszor vezényszóra, akárcsak a burschenschaftok összejövetelein, a XIX—XX. században. (Csakhogy akkor inkább bort ittak, mint Sört.) Közben persze énekeltek, ha nem is művészien vagy vándor énekesek dalait, bohócok mókáit hallgatták.

A mulatozás kiegészítő része volt a kockajáték, ami valósággal vad szenvedéllyé fajult náluk. Volt eset, hogy a játékos kockára tette egész vagyonát, feleségét, gyermekeit, szabadságát és mindent elvesztett. De talán még jellemzőbb a herul király esete. Amikor népe élethalálharcot vív a harcmezőn, egész nyugodtan leül sátrában kockázni és megelégszik azzal, hogy egyik szolgáját felküldi egy fa

telejére, hogy figyelje a csatát (amellett azonban keményen meghagyja neki, hogy ne merje jelenteni a herulok esetleges vereségét, mert tüstént agyonüti; persze, hogy nem is mert jelenteni szegény semmit). Természetes ilyenformán, hogy elveszett a csata, elesett a kockázó király, elpusztultak a herulok, úgy hogy „azóta egyetlen királyuk sem volt többé“, vagyis teljesen megsemmisült az egész nép.

A nyers szenvedélyek uralma azonban érthető is a germánoknál. Fékező erő nem nagyon akadt náluk. A büszke önérzet, a harcvágy, a dicsőség vágya inkább élesztette, mint lefojtotta az indulatokat. Nem volt erre alkalmas a vallásuk sem.

Vallási életük — a kereszténység fölvétele előtt — a természetimádás, mint általában indogermán vallás alapelemein kívül tele volt babonával. Képzeletük benépesítette az erdőt, hegyet, folyót, forrást tündérekkel, boszorkányokkal, varázslókkal, manókkal, óriásokkal, törpékkel és istentiszteletük az áldozatok mellett leginkább babonás szokásokban, ráolvasásokban stb. nyilvánult meg. Kár, hogy e részben hazai hagyományaink nagyon szűkszavúak, pedig vallásos szertartásaiknak elég jelentős szerepük lehetett, hiszen pl. a szolga felszabadításánál, a szabad férfiak közé való beiktatásánál, az egykorú szerint „semmitmondó szavakat mormoltak“, tehát valami előírásos formulát használtak.

A képzelet játékaiban, külső formaságokban és babonában ki is merült a germán vallási élet; erkölcsi nemesítést, magasabb eszményeket hiába keresünk benne. Hiszen a főisteneikről is ugyancsak sajátszerű fogalmaik voltak. Érdekesen illusztrálja ezt Paulus Diaconus a langobardok eredetéről szóló mondában. Wotan a főisten és neje Freia (innen:

Freitag), mint a közönséges emberek, házban laknak és éjszaka alusznak. Amikor Wotan reggel fölkél és kitekint a ház ablakán, egy csomó nagy szakállú alakot lát. Megkérdezi a feleségét: kik azok a hosszúszakállúak (lang, Bart: langobard), Freia megmondja, hogy ki ez a nép s egyúttal kéri urát, hogy nekik adja a győzelmet a csatában, hiszen először látta meg őket reggel. Wotan teljesíti a kérelmet, mert persze nem tudja, hogy éjszakára Freia rendelte őket oda, meg hogy a férfiak között ott állanak a nők is, csakhogy hosszú hajukat előrehúzva hosszú szakállúaknak maszkírozták magukat.

Ha már isteneik ilyen csalafintaságokkal intézik el az ügyeket, a germán ember sem talált valami nagy nehézséget abban, hogy adott szavát, sőt még esküjét is megszegje. Előfordul olyan eset, hogy a szövetséges nyilvános esküszegéssel támadja meg Sirmium városát, de azután, mikor bajba kerül, újra szövetséget ajánl, mintha mi sem történt volna. Erkölcsi elveiket egyébként, bár az egynejűség szokása némi korlátokat mégis csak szabott, eléggé jellemzi a föntebb említett néhány eset a királyi udvarokban, ahol pedig legalább az illendőség mérsékelte a szenvedélyeket.

Annál élénkebb az ellentét a halottakkal szemben mutatott kegyelettel és kedveskedéssel, ahogyan erről a hazai sírmaradványok tanúskodnak, pl. Debrecen vidékén vagy Gáva határában (ha ugyan ezek is nem inkább szarmata jellegűek).

Természetes vadságukat persze itt sem tagadhatták meg. A germán férfit kardjával vagy inkább vadászkésével, általában fegyverével temették el. Ha előkelő volt, nagy halmot raktak föléje s mikor a halom már felényire fölemelkedett, fölébe temették leölt szolgáját, sőt egy eset mintha arra utalna,

hogy két kis gyermeket áldoztak föl e célra, miután előbb elégették őket. A halottak mellé agyagedényekben valamilyen állatot is temettek, még pedig sertést vagy csirkét (kakast), nők mellé pedig sokszor macskát, mint szent állatokat. A sír ki volt tapasztva; ebbe tették a négyszögletes fakoporsót, esetleg egy másik ládába zárva (sőt a hős Alarich király holttestét hármas koporsóba tették; igaz, hogy ez már Itáliában történt, a nyugati gótok vándorlása közben).

Ha valaki otthonától távol, pl. a harcmezőn esik el, rokonai akkor is csináltak számára (üres) sírt, erre póznát szúrtak le, a pózna hegyére pedig fagalambot illesztettek s ezt arrafelé fordították, amerre kedvesük elesett, hogy tudják, merrefelé nyugszik a megholt.

Ily kedves, szentimentális vonás eléggé mutatja, hogy a germánság erkölcsi erők, ideális gondolatok iránt nem volt teljesen érzéketlen, csak idő és alkalom kellett neki, hogy a kereszténység — melynek különben először csak rontott formáját, az arianizmust kapta — érvényesítse átalakító, nemesítő hatását. Erre azonban hazánk földjén már nem került a sor, a germánság rövid idő alatt letűnt e vidékről.

A II. században Kr. u. már vannak itt germánok a Dunától északra s ezóta a VI. század közepéig, tehát négy század lefolyása alatt hol kisebb, hol nagyobb hatalomra jutnak, sőt van idő — a hunok bukásától az avarok honfoglalásáig, tehát egy századon át —- amikor az egész ország germán népek hatalmában van. Mégsem lett germán haza.

Ez a föld első kézből kapta a quádokat, markomannokat, nyugati és keleti gótokat, taifalokat és viktofalokat,vandalokat,búrokat, rugiakat, heru-

lókat, skirokat, alemannokat, frankokat, gepidákat, langobardokat, amikor ezek még csak a harcnak éltek és a békés foglalkozást megvetették. Csak kizsákmányolható területnek nézték ezt az országot s azonnal tovább álltak, ha másutt — különösen Itáliában — gazdagabb zsákmány szerzése nem kecsegtette őket. Hacsak nem pusztultak el közben egymás kezétől, amiben a germán féktelenség mellett a hanyatló ravennai és konstantinápolyi császárok politikai mesterkedése is tevékeny részt vett, akik saját gyöngeségük tudatában az egyes barbár törzsek egymásra uszításával iparkodtak támadásaiktól menekülni s így tovább tengetni halódó életüket. Pedig hiába: a nyugatrómai birodalom épen a Dunántúlról, Pannóniából kapta a halálos döfést a germánoktól.

Ezen a földön azonban szomorú az emlékük; kipusztult itt a római s a kelta elem és velük együtt megsemmisült magas kultúrájuk, elpusztultak a városok s a régi ipar és művészet mesteri alkotásai. Nyomukban pusztaság támadt a hajdan gazdag és termékeny országban; szándékos, tervszerű rombolás nélkül is megsemmisült a régi világ, hogy helyette századok múlva kezdődjék egy újabb, egészen más világ, egészen más néppel és más kultúrával.

A germán uralom sivárságában valóságos oázis Nagy Theodorik keleti gót király kormányzása, aki a nyugatrómai császárok egyenes utódaként Itáliából bölcsen és szeretettel gondoskodott népeiről, köztük Pannónia provinciáról. Pedig a helyzet ugyancsak nehéz volt. Összebékíteni a barbár gót harcost a parancsoláshoz szokott rómaival, biztosítani a gótok harciasságát és hűségét, de helyre-

állítani a személy- és vagyonbiztonságot, egyáltalán nem könnyű feladat, pláne hosszú évtizedek harcai után, melyeket egy félszázados hún uralom is változatossá tett.

Nagy Theodorik iparkodott a két népet teljesen különválasztani. Külön bírája (comese) volt a gótoknak, külön a rómaiaknak és ha római meg gót pörösködött, a gótok comese egy bölcs rómait köteles maga mellé venni ítélkezéskor. Különben is Nagy Theodoriknak szüksége volt arra, hogy a gótok fenntartsák harcias szervezetüket; nem egyszer figyelmezteti őket, hogy a fegyverforgatást ne hagyják abba, hanem inkább fiaikat úgy neveljék, hogy ezek vitézségben iparkodjanak felülmúlni apáikat. Évenkint kaptak „ajándékot“ és volt gondja rá, hogy a harcban kiváló vitézek külön jutalomban részesüljenek.

A gótoknak persze így folyton harcon és háborún járt az eszük és nem ritkán fegyveres erőszakkal szorongatták a polgári lakosságot, elhajtották marháit, rabszolgáit, sőt gyakran gyilkosságra is vetemedtek. Nagy Theodorik azonban rendet akart. A pannóniai, saviai comeseknek meghagyta, hogy a panaszokat vizsgálják meg és gyorsan intézkedjenek, nehogy a szerencsétlenül jártak meggyűlöljék a győzőket. Büntessék a marhák elhajlóit, vessenek véget a gyilkosságoknak, ítéljék meg a lopásokat, senkit sem menthet nemzetisége vagy a tisztsége. Iparkodik elejét venni minden bajnak s ezért a pénzügyek kezelőjét (comes privatorum), akihez a provinciák adói is befolynak, arra utasítja, hogy juttasson elegendő élelmet a kormányzónak, illetve a gótoknak, nehogy a sereg éhségtői kényszerítve megszegje a fegyelmet és fegyverrel gondoskodjék arról, amire szüksége van. De azért ő maga sem

képes elkerülni a rekvirálást, pl. akkor, mikor a gepidákat Venetian át Galliába rendelte (523). Adatott ugyan minden vitéznek három solidust, hogy ahol elég fű van, megállapodjanak és maguknak élelmet vehessenek; de vezetőjük kötelessége, hogy ha valamelyiknek eltörik a kocsija vagy leromlik az állata, a (római) birtokosok vagyonából gondoskodjék megfelelő cseréről. így aztán csak írott malaszt maradhatott az a rendelkezés, hogy a gótok felvonulás alkalmával fegyelmezetten viselkedjenek és ne pusztítsák el a rómaiak rétjeit, valamint hogy ne>.n érhette el célját az a jóindulatú figyelmeztetés, hogy a gótok legyenek szeretettel a rómaiakhoz, kikkel birtokaik szomszédosak és a rómaiak szeressék a gótokat, akik megvédik é népes nemzetté teszik őket.

Pedig a rómaiak hálásak lehettek a gót királynak. Új virágzásnak indultak városaik, municipiurnaik, hiszen a gót királynak még arra is volt gondja, hogy a római bíró ne legyen terhére a ró inai városoknak s ezért legfeljebb háromnapi ellá tásra tarthat igényt. Választhattak defensor civitatist, városvédőt, aki a kereskedelem ügyeit rendezze, míg a curator civitatis, a város gondnoka, a polgárság összes érdekeiről gondoskodik, fenntartja és védi a város régi jogait, szokásait és ellenőrzi az árak méltányos megállapítását.

A király, illetőleg az állam gondoskodásáért a polgárság adózni köteles. Ezt azonban nem valami rendben teljesítették, volt eset, hogy az adót el is sikkasztották. Theodorik (ill. utóda) elment a méltányosság szélső határáig, beleegyezett abba, hogy maguk a polgárok válasszanak megbízottakat, akik igazságosan állapítsák meg az adót, hiszen nem a jövedelem a fő, hanem hogy az alattvalók hozzá-

szokjanak a rendhez. A rómaiak csak bitorlónak tekintették a barbárt, aki pedig a barbártól is megkövetelte az adót, ha római nőt vett feleségül vagy másképen szerzett birtokot.

Igaz, hogy a rómaiak kegyeletes érzését súlyosan sértette, mikor ő maga rendelte el, hogy csak bontsák fel a sírokat és a gót főnök (saio) hivatalosan szedje le a sírokban található aranyat, ezüstöt, „mert szinte bűn volna otthagyni a halottaknak, amiből az élők élete fenntartható". És ilyen rendelkezést bizonyára nem kellett ismételni.

Az ellentétek eszerint gótok és rómaiak között Theodorik minden jóakarata mellett sem szűntek meg, halála után pedig csakhamar teljes erővel törtek ki, ennek eredménye pedig a byzanci politika közreműködésével a gótok pusztulása lett, épen a germán langobardok fegyverétől. Hasonló sorsra jutottak a Tiszától keletre lakó gepidák s a langobardok elköltözésével elvonult hazánk területéről a germán áradat.

A Duna-Tisza s a Kárpátok vidékét a Gondviselés turáni népeknek szánta.

IV. Turániak hazánkban a magyar honfoglalás előtt.

Mikor jöttek hazánk területére az első turániak, finn vagy türk fajtájúak voltak-e az elsők, milyen viszonyban voltak keleti fajrokonaikkal, műveltségüknek volt-e valami kapcsolata a mezopotámiai ős szumirokéval: csupa olyan kérdés, melyekre felelet ezidőszerint még egyáltalán nem adható.

Az őskor ethnographiája ez alkalommal teljesen kikapcsolódik, hipotéziseken túl ott egyébként sem

mehetnénk. De már a Kr. e. első évezredben más a helyzet. Talán meglepő az állítás, hogy scytha-szarmata csoportok már Kr. e. 700—400 táján laklak e hazában, de épen az ásatag emlékek kétségbevonhatatlanul igazolják ily turáni elemek itt-létét, amint ezt különben Reinecke Pál, Mahler Ede és mások is megállapították.

Hogy azután 400 után itt maradtak-e vagy visszaköltöztek keleten maradt fajtestvéreikhez, esetleg beolvadtak a kelta-dák áradatba, ismét megoldatlan kérdés.

Világosság e sötétségben csak akkor gyúl, mikor Krisztus születése táján a rómaiak kezdenek érdeklődni a mai magyar föld iránt. Ezidőben tűnnek föl a szarmata jazygok s ettől fogva szakadatlan sorban következnek itt a hunok, avarok, bolgárok, hogy mintegy előkészítsék a magyar honfoglalást és a Kárpátok övén belül egységes magyar állam és kultúra kialakulását.

Ami a 700—400 körül hazánkban tanyázó scythákról, magyarosan szittyákról ránk maradt, illetve a földből előkerült, nem épen sok, de jellemző. A zalamihályfai, somlyói, pilini (Nógrád), vattai, szihalmi (Borsod), sőt egyes bácskai, különösen pedig a szabolcsi, beregi leletek nyilvánvalóvá teszik, hogy ez időtájt olyan törzsek éltek itt, melyek sajátos díszt (cikk-cakkos, hullámos körvonal, indadísz, kettős kereszt-forma stb.) alkalmaztak edényeiken, dísztárgvaikon; különösen kedvelték a szarvast, mint erről a szarvascsont-maradványok, meg különféle tárgyaikat díszítő szarvasmotívumok és domborművek tanúskodnak; halottjaiknak ren-

desen soros sírokat ástak és nem ritkán lovukkal együtt temették el őket. Csupa olyan vonás, mely élesen megkülönbözteti őket a többi ittlakó bronzkori és régi vaskori népektől: keltáktól, dákoktól, iilyrektől. Amellett érdekes jelenség az is, hogy a hazai bronzmívesek a fokos baltáknak sajátos íves alakot adtak a tok szájánál — magyar baltának is nevezik — holott a nyugati népeknél, a keltáknál, illyreknél is, egyenes szélű a balta szája; az eltérés oka ift is bizonyára itt lakó más (turáni) népek sajátos ízlésében keresendő.

Nyelv és faj különböző fogalmak és az őskorra nézve valamely nyelv pontos megállapítására törekedni, teljesen meddő fáradságot jelentene. így hát igazán mellékes kérdés, hogy e szittyák indogermán, esetleg épen szláv nyelven beszéltek-e (bár ez egyébként egyáltalán nem valószínű). Szokások, életmód, ízlés, művészet ellenben elég bizonyítékot szolgáltat a turáni fajiság mellett, mely rokonságával keletre utal, ahonnan a Vereckei-hágón, márrnarosi szorosokon át szivárogtak vagy zúdultak nyugat felé a turániak, úgy hogy Bereg, Ung, Szabolcs vidéke mintegy az összekötő híd az akkori magasfokú keleti műveltség felé, mely különben eredetében is, mint ősforrásra a szintén turáni szumirokra megy vissza.

A hazánkban ezidétt lakó ősturániak maguk sem voltak műveltség nélkül valóF; bar elsősorban nomád, harcos életmódot folytattak, voltak közöttük némiképen megtelepedett csoportok is.

Hogy a mindennapi kenyérről gondoskodjanak, ásóval, kapával felásták, megmívelték a földet; állatokat is tenyésztettek, különösen juhot és az állatok bőrét többféle La Tene-jellegű vasszerszámmal kidolgozták. Értettek az agyagmívességhez, bár a fa-

zekaskorongot nem ismerték s edényeik egyszerűek, majdnem dísztelenek; dívott náluk a szövés-fonás, mint háziipar és értettek a bronzöntéshez, mint azt egy agyagolvasztókemencének előkerült töredéke, meg egy grafitos agyagból készült olvasztócsésze bizonyítja, melynek oldalára odatapadva maradt egy bronzrög. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mezőgazdaságuk, iparuk nem terjedt túl a házi szükséglet kielégítésén.

Mint a nomád életmód kedvelői, egy helyen aligha maradtak hosszabb ideig; díszes bronzcsörgőkkel ellátott kocsijaikon könnyen változtattak tanyát és — a csontvázakból következtetve — a lovaglásban is gyakorlottak lehettek, bár lovukon még nem volt sem nyereg, sem kengyel. »

Bizonyára szerettek vadászni; szarvashoz másképen aligha juthattak. Pedig a szarvas náluk szinte életszükséglet volt, hiszen a szarvasagancs adott anyagot legtöbb szerszámukhoz; ebből készült kapájuk, baltájuk, kalapácsuk, bőrfejtő áraik stb. legnagyobb része. így könnyen föltehető, hogy a csodaszarvas gondolata már az ő fantáziájukat is foglalkoztatta, mikor bjnonzjöjató.„meg.-ezüstmíves mestereiket a szarvasmotívum úgy megihlette, hogy készílményeiken vissza-visszatérnek a szarvasdíszre. Legszebb emléke ennek az az elektron- (ezüsttel vegyített aranyból készült) szarvasszobor, mely egy előkelő scytha vitéznek a pajzsát ékesítette és Bella Lajos az idén télen találta meg Tápiószentmárton határában. A szobor kidolgozásának stílusa egészen világosan keletre, a Fekete-tenger vidékére utal, ahol a görög meg a turáni művészetnek mintegy találkozóhelye volt. A vadász mellől nem hiányozhatott a kutya sem, az embernek, pláne a nomádnak hűséges kísérője s egyszersmind mű-

vészetének — mint futó kutya alakja — szintén gyakori motívuma.

A vadászat melleit a harc volt a szittya férfi öröme. Értettek a nyilazáshoz ők is, de közelharcban inkább különleges tőreiknek és fokosaiknak, meg buzogányaiknak vették hasznát. Talán még veszedelmesebb fegyverük volt a csatakasza, amely nem kiegyenesített arató kasza volt, hanem egyenesen harci célokra készült.

Mint igazi turániak, szerették a fényt, a pompát, legalább is az előkelők. Ujjukat gyűrűvel, ruhájukat pitykékkel díszítették s a fémtükrök használata szintén a hiúság bizonyítéka. Szerették az aranyát^ és még *inkább* az ezüstöt ékszernek, edénynek, a ruhára pitykének, pedig egyébként inkább csontból meg bronzból készült a fölszerelésük. (Érdekes, hogy csonteszközeik készítésére az állatoknak rendszerint csak a ballábát használták föl, ami bizonyára valami babonára megy vissza.) Minden valószínűség szerint nemcsak főzőedényül szolgáltak, hanem vallási szempontból (áldozati lakoma, halotti tor) is volt jelentőségük azoknak a bronz üstöknek, melyek díszesen ékítve, elég szép számban maradtak ránk.

E bronzüstök szolgáltak a halotti tor elkészítésére és mikor a húseledelt elfogyasztották a gyászolók, behajlítva a bronzlemezi, az üstöt a sírba tették. Mi volt ennek a jelentősége, pontosan nem tudjuk, de hogy fontosak voltak vallási szempontból, mutatják a szibériai sziklaképek, melyeken az üst, az eledel elkészítése és elfogyasztása ismételten meg van örökítve. Milyen volt a vallásuk: nehéz volna megmondani. Lehetett sámánizmus, lehetett bálványimádás. Ez utóbbi mellett szólnának azok a kő ülőszobrok, melyek Brigetio (Ószőny) mellett

kerültek elő és kezdetleges kivitelükkel, (áldozó?) csészét vagy efféle tárgyat tartó alakjukkal a turáni vidékek hasonló bálványaival mutatnak egyezést. Vallási életük más elemére, a kardkultuszra mutat a daróci (Nagyküküllő vm.) lelet, ahol a földbe függélyesen leszúrt kard körül mintegy 30 bronzbalta volt körben, szabályosan elhelyezve.

Halottaikat, különösen a főembereket, halálukban is megbecsülték. Nemcsak hogy a halott mellé a sírba tették drágaságait és különféle használati tárgyakat, esetleg lovát is, hanem nem ritkán a sir formája is impozáns. Valóságos dombok e kurgánok, mint pl. a gyomai (Békés vm.), melyben hatalmas, hántolatlan gerendákból összerótt sírkamra rejti a holttestet.

Érdekesen egészítené ki e miniatűr képet a történetírás atyja, az V. századi görög Herodotos, mikor a scythákról ír; de akkor a nagy szarmata síkságra, Oroszországba kellene mennünk. A mi szitytyáink zöme a Tiszaháton, meg Erdélyben élt, ahol Háromszék és Marosvásárhely vidéke adott elő eddig kétségtelenül tőlük származó emlékeket és hozzávehetjük még Szilágysomlyó vidékét. Ámde mindösszesen sem voltak nagy számban és a Dunántúlra valószínűleg csak egy-két kisebb töredék tévedt. Minden jel szerint különben sem éltek elzárkózva, hanem más ittlakó népekkel állandóan érintkezve, sőt keveredve. Meg kell tehát ezidőszerint ennyivel elégednünk. Herodotos adatai, leírásai lényegben úgyis előkerülnek hazánkban a későbbi turániaknál.

Sorrendben a scythák után a *szarmaták* lépnek fol legelőbb.

A szarmaták.

A szarmaták lényegben, sőt nyelvben is alig különböztek a scythéktól, hiszen mikor Mithridates pontiisi király Kr. e. az első században a rómairk ellen mozgósította a fél barbár világot, seregében a szarmaták között vannak említve a királyiak, akik azelőtt a szittyák közt szerepeltek, sőt Herodptos egyenesen azt mondja róluk, hogy a szarmaták scytha nyelven beszélnek, csak hibásan ejtik ki a scytha szókat.

Talán a scythák és szarmaták e nyelvi egyezése is oka annak, hogy nem tudjuk pontosan megállapítani, mikor léptek föl hazánkban először. Csak annyi tény, hogy megjelenésük valamely hadivállalattal kapcsolatos. Burvista dák fejedelem épen az ő erejükkel törte meg a kelták, különösen a bojok hatalmát és tette hatalmassá saját országát. Fővárosa is a szarmatákról kapta nevét: Sarmisegethusa (= szarmaták városa, ma Várhely, Hunyad vm.-ben). Alighanem ők tették a nagy dák fejedelem testőrségét is. De épen erejüktől féltek Burvista utódai s azért a Duna-Tisza közére telepítették le a szarmata vitézeket, hogy itt hasznukat is lássák, t. i. nyugat felől védjék Dákországot a kelták ellen.

így keletkezett a hazai szarmata uralom, mely azután századokon át fenntartotta magát. A római tartományok (Pannónia, Dácia) szomszédságában, a nyugati kultúra hatása alatt éltek, de bizonyára tovább ápolták az összeköttetést a nagy Szarmata-síkon, Déloroszországban maradt testvéreikkel, a sauromatákkal, úgy hogy mint Salamon Ferenc találóan mondja: ethnográphiai szempontból Scythia pusztái most már kétségtelenül a pannóniai Dunáig terjeszkedtek.

Ámde e szarmata lakosság, mely később a dákokat a hegyekbe űzte s így a Nagyalföldet egészen megszállotta, egyáltalán nem volt egységes műveltség vagy szervezet szempontjából. Törzsekre oszolva éltek. Törzseik közt leghatalmasabbnak és legműveltebbnek a—Bácskától északra lakó *jazygok* népe látszik, míg"Bácskát a *limigansok* szállották meg. Szó van az *amicensisek* meg a *picensisek* törzséről, de közelebbi meghatározás nélkül.*

Az egyes törzsek kormányformáját nem ismerjük pontosan. A jazygokról tudjuk, hogy Commodus római császár királyt adott nekik s így csak következtethetjük, hogy királyuk vagy fejedelmük szokott lenni. A hűn uralom bukása után egyszerre két szarmata „király" neve is előkerül (Babai és Beuca). De ebből is csak valamelyes monarchia létezése következik, mely talán csak a külfölddel szemben képviselte a népet és valami katonai hatalommal is rendelkezett, anélkül, hogy megállapíthatnók a király vagy királyok hatáskörét, az egyes kalandozó csapatok vezetőinek, a nép véneinek, bíráinak a központi hatalomhoz való viszonyát, pedig ezeknek némi önállósága, a nép életében épen fontos kérdésekben (háború, béke) irányító szerepe mindenesetre volt.

Az egyes törzseknek egymáshoz való viszonya sem világos. Véletlenül, a nagy szarmata-germán és római háború alkalmával értesülünk arról, hogy a limigans szarmaták alávetett rabszolgái voltak a jazygoknak (amit talán nem kell szószerint venni). De mikor a gótok megtámadták a jazygokat s ezek

* Egyesek indogermán népnek gondolják őket az alánokkal (válókkal) stb. együtt; ezzel szemben egész életmódjuk, ruházatuk turáni fajra mutat, a kaukázusi osszétok idekeverése pedig a kérdés eldöntésére épen nem alkalmas.

a veszedelemben fegyvert adtak alattvalóik kezébe, ezek leverték ugyan a gótokat, de azután uraik ellen fordultak. A jazygok pedig megveretve inkább a germán victofalokhoz menekültek, csakhogy ne előbbi rabszolgáiknak kelljen hódolniok. A rómaiak ugyan kibékítették az ellenséges feleket, de elég bizonyíték ez arra, hogy a szamatáknál hiába keresünk egységes népet, melynek közös céljai és hagyományai volnának.

Legfeljebb a hadakozás az, mely ideig-óráig egyesíti a széthúzó, nem egyszer egymás ellen életre-halálra harcoló törzseket, de az is inkább csak idegen érdekek szolgálatában. (Szomorú kezdetül a későbbi turániak közös tragikus sorsának mind a pártoskodásban, mind az öncélúság hiányában!) így juttatták hatalomra először a dakq]^ akik ellen később a rómaiak használták fel őket. Majd a germán quádokkal kötnek fegyverbarátságot és mint elválhatatlan társaik a kalandozásokban, a római birodalom fegyvereitől szenvednek irtózatos veszteségeket, úgyhogy ezóta alig hallani róluk hírt, pedig még az avar uralom idején is itt voltak a régen félelmetes nép romjai. A feladat, melyre vállalkoztak, roppant nagy volt: a római birodalommal akkor még barbár nép nem vehette föl eredménynyel a harcot. De a népvándorlás előkészítését, a római dunai limes megbontását százados harcokkal, szívós kitartással elvégezték. Nem csoda, hogy a faltörő kos szerepében összeroppant a római író szerint is valamikor híres és hatalmas nép.

Mert a szarmata igazi harcos nép volt. Ahogyan Traianus meg Antoninus oszlopának dombormű-vein megörökítették őket: akár bő ingben-gatyában járó gyalogosok, akár testhez álló kabátba, nadrágba öltözött lovasok voltak, egyképen vért fedte

őket. A gyalogoson hosszú ingforma, csipkézett bélű bőrvéri volt, a lovast és lovát valószínűleg szövetre varrt szarupikkelyek védték tetőtől talpig. A fej védelmére bőrsisak vagy inkább süveg szolgált és — bár a képeken nem látható, de egykorú írásból ismeretes — pajzsuk is volt. A védelmi fegyverek mellett voltak a támadók; ahány jazygot ábrázolnak, egynek a kezéből sem hiányzik az íjj, mellyel mesterien tudtak bánni; a lovon megfordulva is könnyen nyilaztak, noha sem nyerget, sem kengyelt nem használtak. Oldalukra kötve hordtak ugyan valami rövid, inkább késforma kardot, de ennél több hasznát vették hosszú lándzsájuknak, melynek végét olykor kis zászló ékesítette; és bizonyára bevált a csatakasza, melyet a római ember alabárdnak nézett.

Igazi erőt természetesen nem annyira a fegyver, mint inkább a harcias jellem ad; a szarmata katona volt testestől-lelkestől.

Tulajdonképen nem értettek a nyilt csatához, sem a várostromhoz. Igazi elemük a kalandozás, a portyázás. A római Ammianus Marcellinus pl. alig tud kifogyni a panaszból, hogy ehhez mennyire értettek. Jóllehet, a Duna is védte a római határt, hirtelen megrohanással meglepték a mit sem sejtő lakosságot, pl. aratás idején. Ami elhurcolható volt, elvitték, a lakosságot elhajtották rabszolgának; csak egyetlen békekötés alkalmával 150.000 hadi-/ foglyot adtak vissza a rómaiaknak. De nem is csoda; 261-ben pl. a gótok társaságában ejfoglalják Illyricumot, Thráciát és egészen Thessalonikéig (Szaloniki) nyomultak előre.

A jól sikerült kalandok után eltűntek, mintha a föld nyelte el őket. Gyors és könnyű paripáikon nagy térségeden száguldanak végig és mindegyik

kantárszáron is vezet egy, esetleg két lovat, hogy cseréléssel is biztosítsák a kicsiny, de szívós lovak gyorsaságát.

E kalandozó, szegénylegény-életet élő vitézekben azonban van nem egy lovagias vonás. Amikor a rómaiak hatalmas sereggel vonultak föl a limigans szarmaták ellen, hogy megbosszulják pannóniai betöréseiket, a szarmaták először is visszavonultak országukba, hol a folyók és óriási mocsarak természetes és földsáncok mesterséges védőrendszere mögött, szinte biztonságban voltak. A császár felszólítására azonban kivonultak, sőt átkeltek a Dunán, mint az egykorú megjegyzi: „a természetükben levő gőggel". A tárgyalás alatt „dacosan álltak ott, látszott rajtuk, hogy nem fognak elfogadni mindenféle föltételt". Nemsokára csatára is került a sor.

A szarmaták tömött sorokban, szorosra összefont csatarendben támadtak „éktelen lármával . Hajthatatlan daccal küzdöttek a római túlerő ellen és borzalmas üvöltésével a haldokló is azt mutatta, hogy nem a halál fáj nekik, hanem az ellenség diadala. A sebesültek jajszó nélkül viselték el kínjaikat és nem akadt egy sem, ki kegyelmet kért vagy gyors halálért esdekelt volna vagy elhajította volna fegyverét. Ellenkezőleg. A földre terítve sem bocsátották ki kezükből fegyverüket és kisebb szégyennek tartották mások ereje által, mint saját öntudatuk elítélő szava által legyőzetni.

így ír róluk az elleníség, a római Ammianus Marcellinus, aki persze szilaj természetnek, vélük született gőgnek és elbizakodottságnak mondja à leírt tulajdonságokat, melyek különben szerinte is egyformán jellemezték a szabad szarmatákat s a nekik hódoló törzseket.

A másik panasz ellenük a kétszínűség vádja.

Nem is minden alap nélkül. Jellemző adatokat erre is a római háborúk alkalmából kapunk.

Amikor a rómaiak meg akarván torolni a sok kalandozást, betörtek a szarmata földre, a jazygok először béketárgyalásokat kezdtek. De ezalatt hármas rendbe állított csapataikat úgy helyezik el, hogy az ellenséget tőrbe csalják. Ha a rómaiak nem elég óvatosak, úgy támadják meg őket, hogy fegyverüket sem használhatják, de el sem menekülhetnek. A cselvetés nem sikerül, mire úttalan utakon eltűnnek. De nemsokára ismét előkerülnek, mintha csatára készülnének. Ehelyett azonban vezérük, egy királyi herceg, megpillantván Constantius császárt, eldobja fegyverét, pajzsát és dárdáját, a földre borul és példáját követi az egész sereg. Azután térden állva kér kegyelmet a császártól, aki meg is bocsát a népnek és királyt ad nekik, aki hűségével és ügyességével csakugyan megfelelt a belehelyezett bizalomnak.

A limigans szarmaták hasonlóképen „cselt, fegyvert és könyörgést tartottak készen", végül is hajlandók voltak meghódolni. A császár hívására előjöttek védett hazájukból, de abba már nem akartak belenyugodni, hogy hazájukból más helyre költözzenek. A császár erre körülvette seregüket és halomra ölette a szarmatákat. A római katonák nemcsak a csatában nem adtak kegyelmet — amit különben nem is kértek a szarmaták — hanem áttörtek a Dunán, elpusztították a felkutatott szarmata telepeket és kardélre hányták a lakosságot. így az amicensisek törzsét majdnem egészen kiirtották, a picensisek minden oldalról fenyegetve, a vének tanácsára meghódoltak, újra elismerték uraiknak a jazygokat, sőt el is költöztek régi otthonukból a rómaiak által kijelölt új helyre.

De egy év múlva már visszatértek és újra kezd-

lék kalandozásaikat épen télvíz idején, mikor a Duna befagyott s a rómaiak a hidegtől is sokat szenvedtek. Amikor a császár követei útján felelősségre vonta őket, azt felelik, hogy ők mindenre készek, adót is fizetnek és ellaknak bárhol, csak azt kérik a császártól, hogy átkelhessenek a folyón és igazolhassák magukat. A császár ebbe beleegyezik, sőt egy emelvényt készíttet, hogy a kiengesztelődés alkalmából arról ő maga beszéljen a szarmatákhoz. De alig foglalja el ott a helyét, mikor az egyik szarmata csizmáját a császárra hajítja és harsány „Marha, marha“ csatakiáltással feléje rohan. Példáját követi az egész sereg és hirtelen magasra emelve zászlóikat, karddal és csatakaszával neki rontanak az emelvénynek. A császár elmenekült, de aki útba állt, letiporták s a császári trónust is kézre kerítették.

Végeredményben ekkor is vereséget szenvedtek a légióktól, de azért erejük meg nem tört. A rómaiaknak nem sokkal utóbb újra hadakozniuk kell ellenök: két légiót szét is vernek. Igaz, hogy nem várták meg, míg a rómaiaknak megadták a harcra hívó kürtjelet — mint a római író méltatlankodva megjegyzi. Egyébként a nyilt csatákat rendesen elveszítik, de csapatjaik újra meg újra összeverődnek és vitéz ellenállást fejtenek ki. Mivel azonban sehogy sem tudták áttörni a római csatasort, sok hiábavaló kísérlet után megbékéltek. Ezóta békén is maradtak.

A szívós kitartású harcias népnek ekkor is csak egy része telepedett meg. Sokan, talán a legtöbben, folytatták a nomád életet (Jazyges Metanastáe = vándorló jazygok) és természetesen értékes segédcsapatai lettek a hunoknak, mikor a Duna-Tisza vidéke ezek hatalmába került.

A letelepedettek már nem sátorban, szekereken éltek, hanem állandó telepeket alkottak. De ezek természetesen nagyon különböző fejlettséget mutattak. Szegényes, könnyű szalmakunyhók mellett voltak, erős gerendákból összerótt házaik, de mind csak fából Valószínűleg ebből következtetik, hogy Attila fapalotáit is szarmaták építették; és tegyük hozzá: aligha alaptalanul.

Kik voltak mestereik e téren, nem állapíthatjuk meg; csak annyi tény, hogy a rómaiakkal sűrűn érintkeztek s így hatásuk bizonyára volt rájuk. A rómaiak a III—IV. században hídfőket, burgusokat építettek a Duna szarmata oldalán is, mint Contra-Aquinqum, Vicentia, Quadriburgium stb., kereskedők, iparosok is áttelepedtek a szarmaták földjére, kiknek városjellegű telepei ott alakultak, ahol a két római provincia, Pannónia és Dácia egymással közlekedhetett. Ebből következik, hogy kereskedelmi utak szelték át az országot. így helyezhető a Ptolemaeus térképén látható *Partiscon* talán Szeged vidékére, míg az északabbra fekvő *Pession* esetleg Nagykőrösnek felel meg, ahol csakugyan előkerültek egy szarmata földvár maradványai. *Kandakon* vagy Kandanon Monor—Nagykáta vagy inkább Aborw irányába esik, *Parka* talán Túrának, Trisson úgy Gyöngyösnek felelne meg, ahol sok szarmatajellegű leletre bukkantak. Abieta, Bormanon, Uskenon valahol a Vác—Ipoly-folyó vonalán feküdhettek.

Ezek sem római értelemben vett városok voltak és a szarmata-quád háború befejezése után Commodus részben épen azért nem kapcsolta Sarmatiát a birodalomhoz, mert nem volt itt kő, melyből utat, házat építhettek volna és a futóhomokos, másutt meg rengeteg mocsarakkal elöntött vidéken

téglaégetésre sem igen gondolhattak. Megelégedtek hát azzal, hogy a szarmatákat eltiltották a dunai hajózástól, sőt széles sávot a parton is üresen kellett hagyniok, hogy megnehezítsék betöréseiket, azután újra bevonták őket a római érdekkörbe, mint annak idején Traianus tette a dák háborúk alkalmával.

A római szövetség egyik jelensége volt, hogy„római mesteremberek telepedtek közéjük s a szarmaták alighanem épen római katonai mérnökök fölhasználásával építették meg az ú. n. római sáncok egy részét.

E sáncok egy csoportja a dákok ellen készült s a rómaiaknak épen itt lehetett nagyobb szerepük. A Tiszán áttörve, a szarmaták eljutottak a Karas folyó mellékéig. Itt a dákok erődítményeivel szemben hármas védelmi vonalat építettek, még pedig úgy, hogy a gerebenéi várcsoport északi erődítménye két római castrum volt. Innen Temesvár—· Lippa irányában húzódott a hatalmas földsánc, melyet közbe-közbe erős földvárak és kisebb castellumok biztosítottak ellenséges megrohanások ellen.

Mivel a szarmaták nem voltak épen mintaképei a szövetségi hűségnek, ők is bizalmatlanok voltak szövetségeseikkel szemben. Ezért északnyugaton a quádok ellen készült mindjárt kettős védelmi vonal, az ú. n. Ördögárok, mely a babonás szlávoktól vette a nevét (csertovszki jarek). A külső Vác—Eger irányában húzódott, a belső Dunakeszi—Alagtól a Tisza áradásos területéig, úgy Tiszaföldvárig haladt. (A jelenlegi viszonyok lehetetlenné teszik a Garam és az Ipoly mentén épített hasonló védőművek megvizsgálását s így egyelőre fenn kell tartani azt a nézetet, hogy ezeket a quádok építették

a szarmatákkal szemben, akik hosszabb ideig a rómaiak szövetségesei voltak; bár germán népeknél hasonló építményekre nem akad analógia.)

Ezeknél sokkal bonyolultabb az a várrendszer, mely a bácskai „római sáncokban“ mutatható ki. E sáncok a limigans szarmatákat védték nyugat felé a kelták, majd a rómaiak ellen, délen és keleten régebben a dákok, később a rómaiak ellen, északon egykori uraikkal, a jazygokkal szemben. Míg a Csörszárok helyenkinz 6 és fél méter mély, a bácskai sáncoknál nincs ekkora mélység, ehelyett a sánc valósággal faljellegű, pláne a váraknál, amilyen pl. a hatalmas Bácsföldvár vagy északabbra a nagykőrösi vár.

De amint a rendszerint kerek földvárak egyik főerőssége a vízzel telt széles árok volt, úgy az egész ország természetes védelmet nyert a Duna meg a Tisza áradásos területei által, ahol a sűrű fűzfabozót között csak a bennszülött ismerhette a járást. Sőt Bácskában akkoriban több hatalmas folyó is volt, természetesen elsősorban a Tisza kiágazásai, bár talán a mesterséges készítés sem volna épen lehetetlenség, legalább részben. Ezeknek ma már csak száraz folyómedrek őrzik az emlékét ideig-óráig, meg egyes régi írók följegyzései, melyek Parthiseusról, Drékonról, Tigasról, Tiphesasról stb. szólnak s így a tájékozódást pl. Priscos rétor útjánál inkább megnehezítik, mint elősegítik. \kkoriban tehát valóságos útvesztő lehetett itt, ahol hol lovon, hol gyalog, hol csónakon, dereglyén [ehetett csak áthatolni.

E hatalmas védelmi rendszer, mely bizonyos mértékben a római limesre,* illetve a kínai falra

*Merésznek látszik, de talán nem egészen alaptalan, hogy a rómaial limes gondolatát épen a szarmatáktól vették

emlékeztet, a szarmaták egyik legjelentősebb emléke. Ezzel egyúttal az is meg van állapítva, hogy a földvárak, az ú. n. grádok, nem a szlávok alkotásai, hanem turániak alkotóerejének bizonyítékai.* Ezektől védve maradtak meg századokon át a déli vidékeken, ahol a népvándorlás viharai kevésbbé érték őket. És itt fejtették ki békés munkásságukat. Pedig az sem megvetendő.

Egyik legfőbb foglalkozásuk természetesen a halászat volt, hiszen a Duna-Tisza halbőségét csak előmozdította a rengeteg áradásos terület. A halászathoz csónak, dereglye is kellett, melyet a szarmata hajóácsok egyéni ízléssel csináltak, mert első pillantásra meg lehetett különböztetni a római vízi járművektől. Amikor ugyanis a rómaiak be akartak hatolni a limigans szarmaták országába, szarmata módra épített csónakokkal indultak meg; cselük azután sikerült is.

Foglalkoztak azután földmíveléssel és minden valószínűség amellett szól, hogy a mai acélos, nagy sikértartalmú magyar búza ő általuk — ha ugyan nem már a scythák útján — került ide a turáni síkságról.

Asszonyaik a szövés-fonásban jeleskedtek. Legalább alig kerül elő női sír, melyben nem volna

át. Sajátszerű ugyanis, hogy a római határok biztosítására ilyen építmény csak Kr. u. kezdődik. (A germán limes, a Vallum Hadriani.) A limes szó a latinban nem is jelentett határt, határerődítést, hanem átjáró utat, csak Tiberius császár idejében kezdődik ilyen értelmű használata. Marcus Aurelius is hadakozott a jazygokkal és ez utóbbi épen Britanniába telepített 5500 jazygot.

* Nem egészen világos ugyanis, hogy a scythákat nem volt-e részük a bácskai erődítmények építésében. Egyes részletek kora, úgy látszik, már a Kr. sz. előtti időre megy vissza.

agyagból vagy csontból készült orsógomb. Valószínűleg ők készítették a vászonneműeken kívül a nemezposztót, melyből felsőruháik készültek. Lábukon csizmát, illetve sarut viseltek; ennek megerősítésére szolgálhatott az az ezüstcsat, mely egyik sírban a halott lábán találtatott.

A sírok tanúsága szerint nagyon különböző volt laz egyes telepek gazdasági állapota. De még így is 'feltűnő, hogy igen sokszor a férfiaknál nagyobb hajlandóság látszik a luxusra, mint a nőknél, akik nem ritkán igen szegényes sírmelléklettel vannak ellátva. De lehet, hogy ez talán alárendelt társadalmi helyzetükre utal; tényleg, nőkről sehol sincs szó. Ékszereik azért nekik is voltak; gyűrű, karperec, fülbevaló, hengeralakú színes gyöngyökből, üvegből készült nyakfüzérek.

A férfiak hosszú hajat, bajuszt viseltek, de szakállukat borotválták s az ékszereket sem vetették meg.

A szarmaták szerepe a kereskedelem szempontjából sem jelentéktelen. Betelepedésük a Duna-Tisza vidékére új irányt adott az európai kereskedelemnek, amennyiben ezzel megszakadtak a hazánkon átvonuló észak-déli kapcsolatok s ehelyett a kelet-nyugati vonatkozások léptek előtérbe. Érdekes bizonyítéka ennek a borostyán eltűnése a hazai forgalomból.

Kerámiájuk eléggé kezdetleges; csak nehezen honosodik meg náluk a fazekaskorong és néhány római forma, pl. amphora. De jellegzetes alakjuk díszítésük (hullámvonalas ornamentika stb.) a római módra készített edényeken is azonnal szembetűnő. Sőt egy kecskeméti (gátéri) edényen szarmata írásnak mondott jegyeket is konstatálhatunk, csakhogy ezek ez idő szerint még megfejtésre várnak.

Kulturális szempontból a szarmaták mégsem jutottak nagyobb jelentőségre. Négyfelé is folyton hadakozni, sok volt az ő aránylag sem nagy csoportjaiknak. Erejüket a háborúkon kívül gyöngítették a telepítések is. Marcus Aurelius 5500 szarmata vitézt Britanniába küldött, a IV. században pedig többek között Pannóniába történtek hatalmas telepítések, pl. Keszthely (Mogentianae) vidékére, ahol a római környezetben is megtartották nemzeti sajátságaikat.

így érte őket a hunok megjelenése. Ezek uraik lettek, nevük csak itt-ott tűnik elő mellettük, ámde a hunok üstökösjellegű szereplése után újra előkerülnek, talán még erősebben, mint azelőtt, mit sem veszítve harcias természetükből, pedig egy részük Dácia Ripensisbe (Szófia környéke) telepedett- Együtt vannak az avarokkal is, úgy látszik, teljesen egybeolvadva velük. Ez időtől azonban végleg megszűnik a nevük említése.

Pedig majdnem négy évszázadon át ugyancsak mozgalmas szerepet töltöttek be hazánk történetében.

A hunok.

Alig van nép, melynek neve a rómain és görögön kívül ismertebb lenne, mint a hunoké. Művészek és írók fantáziáját is remek alkotásokra ihlették, noha az egykorúak legnagyobb részt a rémülettől elvakítva, ijesztő torzalakoknak, kétlábú állatoknak ördögök és boszorkányok fiainak nézték vagy inkább képzelték őket.

Nem sokat tudunk róluk, hiszen véletlennek, aránylag csekély fontosságú görög követjárásnak köszönhetjük legbecsesebb forrásunkat: Priscos rhétor útjának leírását. Ammianus Marcellinus, aki

pedig még legtöbbet ír róluk, még csak azt sem mondja meg, honnan valók, milyen nyelvűek voltak.

Csak azt látjuk, hogy 375-ben jelennek meg a Volgánál és néhány év múlva már az Aldunáig terjed a hatalmuk, sőt nyomaik hazánkban is föllelhetők. (380—383 k.) 400 táján Itáliában meg a Bal kánon járnak, mint a rómaiak szövetségesei, sőt megmentő! a hatalmas germán támadásokkal szemben; négy évtized múlva pedig az egész germán, turáni és szláv világ urai, akiknek adót fizet mindkét római birodalom.

Ekkora sikerek csak rendkívüli harci és politikai kiválóságok mellett lehetségesek.

A hunt messze ellenségei fölé emelte, hogy nemzeti serege volt, melyben minden fegyverfogható férfi hivatásos katona — szemben a római zsoldos csapatokkal — másrészt taktikai és sztratégiai szempontból képzett, egységes fegyverzetű csapataik voltak, holott a germán csak tömeget adott s a szláv kerülte a nyilt harcot. És a hún lovasoknak * újabb nagy előnyt jelentett a kengyel használata, mely általuk terjed el európaszerte.

A kengyel használata magyarázza, hogy szinte odanőttek a lóhoz. Ammianus szerint minden hún éjjel-nappal lóháton van; így tanácskozik a közügyekről, így vásárol és árul, eszik és iszik, sőt paripája keskeny nyakára dőlve oly mélyen alszik, hogy álmodik is.

Kitűnő harcosok. Rút, de kitartó lovaiknak köszönhetik szertelen gyorsaságukat, mellyel úgy meglepik az ellenséget, hogy ez észre sem veszi, mikor már valamely sáncot ostromolnak vagy egy tábort fosztogatnak. Mozdulataik fürgék és ki nem számíthatók. Csatában ékalakú tömegekben támadnak,

egyszerre szétrebbennek, aztán hirtelen újult erővel, látszólag rendezetlen tömegekben különféle pontokon csapnak az ellenségre, nagy vérengzést okozva. A harcot távolról kezdik éles, csonthegyű nyilaikkal, azután harsány csatakiáltásokkal előre száguldanak és a kézitusában magukat nem kímélve, könnyű karddal küzdenek. Veszedelmes fegyverük a pányva is, melyet oly ügyesen kezelnek, hogy az ellenség kapálózás közben csak egyre jobban belebonyolódik és teljesen harcképtelen lesz.

Kisded koruktól fogva megszokták a hideg, meleg, éhség és szomjúság elviselését, ételben-italban amúgy is igénytelenek, edzett, alacsony, de vállasmelles emberek, csak a gyalogharcra alkalmatlanok. A fiatalság szégyennek is tartja a gyalogjárást, ezzel szemben lovasharcra a sokféle gyakorlat mindenkit ügyes harcossá képez ki. Örülnek a veszélynek és a háborúnak; boldognak tartják, aki csatában esett el, mert akik megvénülnek és természetes halállal halnak meg, mint elfajultakat és gyávákat gúnyolják.

Az egykorú Ammianus e majdnem szószerinti leírása eléggé jellemzi a hunok harci értékét; s ehhez kell még vennünk az éleseszű politikai érzéket, melynek legkiválóbb képviselője Attila a hún nemzeti vonások ideális megszemélyesítője.

Maga Ammianus is elismeri, hogy a hunok éles ésszel tudnak következtetni. Igaz, hogy őket is megbízhatatlanoknak, állhatatlanoknak mondja, akik sokszor egyugyanazon napon majd elszakadnak szövetségeseiktől anélkül, hogy valaki okot adott volna rá, majd meg kibékülnek anélkül, hogy va laki engesztelte volna őket. Ámde ez a görög szempontja, aki azt szerette volna, hogy minden az ő

érdekük szerint igazodjék, a húri pedig ép ellenkezőleg, öncélú politikát folytatott; így persze véleményüket — a ravasz görög diplomáciával szemben — könnyen kellett változtatniuk.

A közügyek tárgyalásán pontosan megjelennek, amikor tanácskozás van hirdetve s elöljárókat olyanokból választanak, akik hosszú haditapasztalat útján kitűntek. Nem királyok szigorú parancsa hajtja őket, hanem beérik törzsfőik alkalmi vezetésével és így rontanak keresztül mindenen, ami útjukba kerül. Számos győzelmükkel lassankint legyöngítették a szomszéd nemzeteket és saját nevük alatt magukba olvasztották őket, de azért a legyőzöttekkel méltányosan bántak; a gótok fölött pl. a hunok választásából ugyan, de nemzeti főnök uralkodott. És valóságos dicshimnuszt zeng a hunná vált görög kereskedő a hunok igazságosságáról, mintaszerű állami rendjéről, mikor Priscos kérdőre vonta nemzete elhagyása miatt.

Amikor nem is egy egykorú ellenséges író ilyen jellemzést ad a hunok politikai érzékéről, igazán érthető, hogy népük világuralomra jut, ha olyan vezére akad, mint Attila.

Attilának talán legfontosabb cselekedete, hogy a különböző főnököket, köztük saját rokonait is, csellel és erőszakkal, esetleg szépszerével félretolván, az egész hún nemzetet egyesítette s így erejét megsokszorozta. Csak ezután vált lehetővé a barbár germán (és szláv) világ egyesítése a maga uralma alatt és csak így vált lehetővé a még mindig hatalmas kettős római birodalom megtörése, a limes erődítményvonalának elpusztítása s ezzel a népvándorlás nyers energiáinak diadalra juttatása. Valóban övé volt az „Isten kardja“, mellyel széles utat vágott a barbár népeknek, de eltört íjj lett, amilyet

a byzanci császár látott álmában Attila halálakor, mihelyt e világtörténelmi hivatását befejezte.

A hun nép ugyanis — hogy úgy szóljak — igazi ázsiai nép maradt mindvégig, törzseik javarésze nemjs lakott nálunk a Duna-Tisza mellékén, hiszen a IV. század végén is úgy éltek, hogy nem volt hazájuk, mert másutt születtek, másutt nevelkedtek, éltek és meghaltak. Igazi nomád nép, mely úgy kerüli a házakat, mintha sírok volnának. Attilának ugyan volt palotája, nem is egy, de csak fából és arról sincs sehol mondva, hogy hunok építették volna, hanem germánokban vagy még valószínűbben szarmaták között kell keresnünk építőmestereiket, míg a kőfürdőt egyenesen római ember készítette. Attila nagyszerű lakomája hasonlóképen nem egészen a hűn életmód megnyilatkozása. A finom konyha, kis asztalkák odaállítása, az énekesek szerepeltetése valójában római szokás, a pontos helykijelölés, a lakoma egész rendje, a trónkerevet, a függönyök és fátylak Byzancra mutatnak és a pohárnokos ivások germánokra emlékeztetnek; ellenben igazi keleti szokás az udvari bolond mókázása és még inkább az a kedves vonás, mikor AjLt^l étellel-itallal kínálja meg egyik hún főember felesége, mikor útjában lóháton elmegy a házuk előtt, Attila udvarában különben egyformán járta a hún, germán és latin szó és a hún király valóságos atyja mind a hunoknak, mind a hódoló germánoknak. Szigorú fegyelmet tart ugyan s keresztre feszítteti a hún szökevényt, még ha előkelő család tagja is, de viszont szívesen látja, sőt gondja van rá, hogy alattvaló főemberei és a hódoló törzsfők, fejedelmek bőséges zsákmányhoz, hadisarchoz („ajándékok“) jussanak, úgyhogy a germán fejedelmek nyíltan vallják, hogy Attila mellett szolgálni, igazi öröm.

De maga Attila is nem egyszer mondotta, hogy az ő alattvalói valósággal olyanok, mint a római császárok, ő maga szinte tünket egyszerűségével: fapohárból iszik, fatányérból eszik, de lakomáján arany-ezüstedények, tálak, serlegek csillognak s főembereinek ruhája, fegyvere csupa dísz és drágaság.

És e fényes civilizáció nemcsak Attila nagyszerű egyéniségének a keretdísze, a hunok tömegei sem állottak távol tőle. Bár bizonnyal nagy tehertétel, hogy az íráshoz általában nem értettek, hanem minden ügyet emlékezetből intéztek és mondtak el, még a külpolitikában is. (Attila persze itt is kivétel, neki vannak római Íródeákjai.).

A szellemi élet egyik fokmérőjét, vallásukat, Ammianus nagyon lekicsinyli, mikor azt mondja róluk, hogy vallásról, erkölcsről fogalmuk sincs. Nem is úgy érti, mert csakhamar megmagyarázza, hogy szót nem tartóknak akarja őket mondani, meg hogy nincs náluk templom vagy szentély. Ellenben bar bár szokás szerint meztelen kardot ásnak a földbe s azt Marsként (Hadúr) nagy tiszteletben tartják, mert őt tekintik a birodalom védőszellemének. Ez magyarázza Attila örömét is, mikor a pásztor elhozza neki a „Hadisten kardját“. Előkerül náluk a csodaszarvas gondolata is. Vallási életük azonban bizonyosan nem emelkedett a sámánizmuson túl. A marnei (catalaunumi) csata előtt Attila megkérdezteti a jövendőt. Bűvészek jöttek elő, kik varázsbotjukkal a holtak szellemeit idézgették, mígnem az őrült forgásban kimerülve összeestek; a hún táltosok az állatok elégetett lapockacsontjainak repedéseiből jósoltak. De Ammianus is följegyzi, hogy a jövendőt különös módon tudakolják: egyenes fűzfavesszőket csomóba kötnek, azután meghatározott

időben titokzatos ráolvasásokkal szétszedik és a jövendőt „világosan“ kiolvassák.

Nem túlságosan kedvező színben tünteti föl magát Attilát sem feleségeinek nagy száma, bár viszont nem tudunk semmit ezeknek egymáshoz való viszonyáról; a családi érzés sekélységet mutatja különben az a jelenet is, mikor Priscos jelenlétében, a nagy“ lakoma közben Attila mit sem gondol fiaira, csak egyet becéz kissé.

Ez a lakoma különben megismertet bennünket a hunok mulatásával. Bizony lerészegedtek rajta a bún vitézek, akik rendesen különben sem ittak bori, hanem pannon medost és kamost, melyet árpából készítettek. Az italról egyébként sem feledkeztek meg. Bizonyítják ezt a ránk maradt palackok, bütykösök, különösen pedig azok a sajátszerű agyagkulacsok, melyeknek elől homorú, hátul erősen kiemelkedő alakja a mellett tanúskodik, hogy alighanem bőrből vagy fából készült mintáikat hátukra erősítve útra is magukkal hordták. Ezért a madzag számára kis fülekkel vagy lyukakkal is ellátták. Jókedvükben énekeltek, ahogyan Attilát is hun énekekkel ünnepelték a hún leányok, mikor megérkezett székhelyére és dicsőítő énekekkel gyászolták, mikor ki volt terítve, sőt szólt az ének és kürt a marnei csata után is egész éjjel, mikor pedig a félvilág sorsa dőlt el.

Valóságos török életmódra vall e néhány vonás és talán még inkább megnyilatkozik ez az udvartól távol álló, távol élő köznépnél.

Mint ernyős szekereken vándorló nép, elsősorban állattenyésztései foglalkoznak és főként a lótenyésztésre fordítanak nagy gondot. Aki nem bír fegyvert fogni, otthon foglalkozik. Házilag csinálják ruháikat, nyárra vászonból lobogós ingnek-ga-

tyának, télen állati bőrökből prémes bundának, subának. Ruházatukhoz tartozik még a dolmány, nadrágról ellenben nincs említés az egykorúaknái. Lábukon csizma volt, mely azonban — mint házi készítmény — soknál kevéssé illett a lábra, úgy hogy akadályozta a gyalogjárást; fejükön karimásán fölhajtott prémes süveget viseltek. (Jellemző különben, hogy a hún viselet a byzanci császári udvarban is divatba jött, sőt hún módra hajukat is rövidre nyírták a görög fiatal urak.)

Ruháikat — bizonyára csak az ingről-gatyáról értendő — szépen kihímezték, de egyébként is egészen újszerű divat szerint készítették. Náluk nem fibula tartja össze a ruhát, hanem csatok és gombok; a kabát elől hasítva és gombolva van és még azonfelül öv tartja össze. A leletekből sűrűn kerül elő a keleti, indiai gránát, a díszes boglár, a körkörös dísz fém- és csonttárgyakon, a lovaknak díszes szerszámai szügyelővel, farmatringgal és különösen fontos, hogy a rekeszes díszítés már ekkor megjelenik. Nem kisebbet jelent ez a keleti hatások szempontjából, minthogy a germánoknál, különösen a gótoknál jelentkező rekeszes, gránátbetétes dísz az ékszereken legalább elemeiben ismét csak turáni gondolatra és ízlésre megy vissza. Igen jellemző különben a női nagy fülbevalók biztosítására használt hosszú, finom lánc, mely a haj segítségével kissé felhúzta a függőket, nehogy a fület nagyon megterheljék. A művészet és iparművészet másik tényezője a nyugati, római hatás. Az áttört díszt a római művész alkalmazta, de a turáni ízlés ezt is fejlesztette, mikor igazi kolorisztikus felfogással sötét alapra helyezte és Riegl épen ebből származtatja a későbbi gránátbetétes és zománcos kivitelű ékszereket. Az asszonyok értettek

a szőnyegszövéshez is. Amikor Priscos Kréka királynéhoz megy, a királyasszony cselédeivel épen ilyen színes fonalak szövésével foglalkozott. Szó van hosszú finom fátylakról és keleten emlegetik a hún függönyt, amilyen Attila nyoszolyáján is volt. Kellett lenni kereskedőiknek is, hiszen Attila épen egy határszéli városban történt verekedést használ fel ürügyül a byzanciak megtámadására és Attila fiai a császártól mint fontos és szükséges dolgot kívánják azt a jogot, hogy embereik megjelenhessenek a római városok vásárain.

Nagyobb hatásai azonban nem voltak a hunok a magyar föld művelődésének történetére. Hiányzott ehhez az idő. Egy félszázadnál többre alig tehető uralmuk tartama, kisebb csoportjaiknak pedig általános hatást kifejteni nem volt módjukban.

Egyébként is a turáni átok, a pártoskodás náluk sem volt ismeretlen fogalom. Volt eset, hogy a byzanci vezér a harctéren vesztegette meg a hún sereg nagy részét, úgy hogy a hunok vezére csak nagy bajjal tudott megmenekülni. Egy csomó, egymástól távol lakó törzsre voltak úgyis oszolva, amilyenek az utrigur (otuzugor), kutrigur (tokuzugor), akatzir, szabir, nem is szólva a királyi és egyéb szkythákról, ugorokról stb. De hiszen magánál > Attila népénél is négy királyt ismerünk egyszerre. Nem csoda tehát, hogy Attila halálával felbomlott az összetartó kapocs és a hún nemzet darabokra oszlott és mihelyt megszűnt az egység, szertefoszlott a hún nagyság és dicsőség.

Szomorú volt a nagy király temetése, bármily fényessé is tették. Lovasjátékok, nagy halotti tor („strava“), arany-ezüst-vaskoporsó, díszes tornyos ravatal, a sírba tett sok drágaság, a sírások megölése: mind hódolat Attila nagyságának, de az igazi

bánat hun jele, a késsel felhasogatott arc, a véres könnyek nemcsak neki, az egész nemzet pusztulásának szóltak.

Mi sem jellemzi jobban a szörnyű zuhanást, mint az, hogy Attila fiát, mint rablót végezték ki Konstantinápolyban. De ez már az erkölcsi sülyedés kifejezője. Hiszen a törzsek közötti irigység nemcsak Attila fiait vitte testvérharcba, az egyes törzsek egymás ellen való irigységből és féktelen pénzvágyból készek voltak egymást egészen kiirtani, »nint erről az utrigur és kutrigur hunok harca elég bizonysággal szolgálnak.

Hazánkban csak egyes törzsek húzódtak meg, illetve költöztek később vissza, meg a mondák tartották fönn és szépítették az emléküket, hiszen Eurónában ez volt az első turáni nagyhatalom s ennek védelme alatt nőttek naggyá a népvándorlás népei.

Igazi panaszra pedig a rómaiaknak sem volt joguk. Liriai szent Antal és atyja, Secundinus, még az V. század második felében is Valeria tartományban éltek és Nagy Theodorik, mint Itália királya, a Pannóniában lakó rómaiakhoz ír, Saviában levő municipiumokról beszél, ami mind azt mutatja, hogy a hím csak katonai erődítéseket rombolt —- de azt azután ugyancsak alaposan — magánbirtokokat, házat, várost nem bántott. Legvilágosabb példa erre a megszállt Sirmium, melynek lakossága a hun uralom után is római maradt, megmaradtak nagy fürdői, megmaradt még a nagy torony is, ahonnan pedig az ellenséget vigyázták. Vagy itt van Aquincum, melyről 378-tól 458-ig nincs adatunk, de ez évben Sidonius Apollinaris szerint virágzik és Sabariát 455-ben földrengés dönti romokba.

Nem hunok döntötték meg tehát a római kultúrát; ellenkezőleg nem egy vívmányát még fel is használták, úgyhogy tulajdonképen a hazai és európai kultúrának is gyásza volt Attila halála s a hunok pusztulása.

Az avarok.

Keleti gótok, gepidák, langobardok tülekedése és gyors letűnése után az avarok léptek fel a hunok örökébe Mint valódi turáni lovas nép, életmódban, műveltségben, sőt nyelvben alig különbözött a huntól. Össze is keverték az egykorúak, mikor hunoknak írják őket, kiket avaroknak is mondanak. Nem jutottak a hunok világtörténeti szerepére, de az a három század, mely alatt őket uralta e föld, jelentős szerepet jelöl ki nekik a hazai művelődés történetében.

Mindössze két törzs, a var és khun kezdte meg a hódítást, valami húszezer ember; csak harminc év múlva gyarapodtak még három törzzsel. Nagyobb sikereik eszerint csak kiváló vezető egyéniségeknek tulajdoníthatók, amilyen pl. Baján kagán volt, aki az összes erőket egyesíteni tudta. Belső életükről nem sokat tudunk. Azt sem tudjuk, egyedüli fejedelem volt-e a kagán, legalább kezdetben vagy csak főkagán, primus inter pares. 800 táján külön kagánja volt a vágvölgyi, külön a dunántúli avaroknak, ami persze nem zárja ki, hogy több is kormánykodott. Homály födi a jogur-méltóság hatáskörét (talán a mi nádorunknak felelt meg?) és nem tudjuk, kiket értsünk az avarok előkelőin (primores), akik a kagánnak tanácsadói és alvezérei, illetve a főnökökön, akik a görög császárnak kezeseket adnak a béke biztosítására (tarchánok?).

Még kevésbbé ismerjük viszonyukat a többi tu-

ráni népekhez. A turkok egy népe szökött alattvalóit látja és üldözi bennük, a hunok nagy része nekik hódol s az utrigur, kutrigur hunok, a bolgárok parancsukra a Balkánon hadakoznak, de azután már önállósodnak és külön kagánságot alkotnak. A pannóniai bolgárok a kagán családjának kihalása után azt követelték, hogy közülök válasszák a kagánt, mire az avarok a lázadókat kiűzték (s ezek sok viszontagság után Beneventum vidékén telepedtek le). De a bolgárok zöme bizonyára itt maradt, valószínűleg a Temesköz vidékén, hol a nagyszentmiklósi kincs is rájuk utal (Boila), míg a szarmaták megmaradtak régi szállásaikon. Az ő alattvalóik a tiszavidéki gepidák — már akik itt maradtak — és még inkább a szlávok, akik mind sűrűbben kezdték ellepni az országot, hiszen az avaroknak hódoltak a kárpátvidéki antok, valamint szövetségeseik, ha nem alattvalóik voltak a balkáni és isztriai szlávok. A helyzetre különben jellemző, hogy 600 táján a görögök egyik győzelmes hadjáratában a foglyok közül 3000 avar, 6200 más barbár és 8000 a szláv.

Maga az avar pedig igazi barcgs nép. Taktikája szinle hajszálnyira egyezik a hunnal s a magyarral. Gyalogos harcba ritkán bocsátkoznak, mesterségük a nyilazás és a kardforgatás. Fegyverük a kopja és a tőr, védőpáncéljuk a subájuk (zaba), de még inkább jellegzetes háromszárnyú nyilaik, könnyű, kissé görbe kardjuk, a „gladius huniscus“* igazi turáni fegyverek, amilyeneket eredetileg Balkhban, a régi Baktrában, a turáni alföldön készítettek, az

* Van ugyan olyan vélemény is, hogy a hún kard kétélű egyenes kard volt s a fenéki (Zalám) leletekben csakugyan vannak ilyenek; ámde e föltevés nagyon is bizonyításra szorul, tekintettel a telep kevert jellegére.

avarok által pedig nálunk is meghonosodott a gyártásuk.

Igen jellegzetes köralakú szekérsáncuk, mellyel a táborozó sereg éjszakára is körülvette magát. Utánozták ezt a balkáni szlávok s megtaláljuk nálunk pl. a mohi csatában. Még az éjszakai hadmenetek, a folyókon való vakmerő átkelések, kora hajnalban meglepő támadások is teljes egyezést mutatnak, aminthogy az ékalakú csatarend hasonlóképen szerepel a hunoknál, magyaroknál egyaránt.

Hadakozás közben zsákmányoltak, fosztogatlak: ékszert, pénzt, jószágot, embert, de nem romboltak és kegyetlenkedtek. Még a városfalakat is ritkán rontják le, mint Singidunumét; a városokat némi váltságdíj, hadisarc fejében megkíméli az ostromtól, pedig egy görög katona, akit övéi cserben hagyva elkeserítettek, megtanította őket ostromgépek készítésére és kezelésére és nagy hadjárat alkalmával mindig kéznél is voltak az ostromszerek. Még kevésbé bántották a magánházakat vagy a nagyszerű római fürdőket, hiszen ez utóbbiakról ők is tudták, hogy hasznosak az egészségre. (Különben a kagán magának is készíttetett fürdőt s e célra külön mesterembereket kért és kapott a császártól; tábori fürdőjük, a bőrcserga, azelőtt is megvolt.)

Kegyetlenségre legfeljebb azt hozhatnók föl, hogy kezére került byzanci katonákat Baján kagán ostorral vallatott és levágatott 12.000 görög hadifoglyot, kiket a császár nem akart kiváltani vagy hogy egy félszázaddal később, Foroiulium elfoglalásakor, az elhurcolt lakosságból útközben levágták a férfiakat (ha hihetünk Paulus Diaconusnak). Ellenkezőleg, valóságos emberséges embereknek mutatkoznak, pl. Tomea ostroma-

nál, amikor a szokatlan téli táborozásban a byzanci sereg már kimerült és tavaszra kelve kifogyott élelmiszereiből. Húsvét táján a kagán adott ennivalót ellenségeinek s ő viszonzásul mindössze egy kis fűszert kért és kapott borsot, narduslevelet, fahéjt. A katonák együtt töltik az ünnepeket, csak ünnep után válnak szét. És micsoda nagyszerű jelenet volt az, amikor a kagán éjszaka fölkészült seregével megrémíti a római tábort. Ha rájuk tör, biztos a fényes győzelem. És ekkor, mint. egy középkori nemes lovag, egy római mérföldnyire megállítja hadait, hogy az ellenség azalatt felkészülhessen.

De ha csatára került a sor, harci kiabálással, kürtök harsogásával is tüzelve, heves támadással rontottak az ellenségre. Gyakran szenvedtek vereséget, nem ritkán meglepték kellő elővigyázat nélkül haladó csapataikat; de a vereség nem csüggeszti el őket; újabb és újabb csatákat kezdenek, míg végre győznek vagy megsemmisülnek.

Amikor már hatalmuk gyöngült, országuk védelmére gyűrűket (v. ö. Győr) építettek. Nem az országhatárt védő gyepük voltak ezek, hanem több tanyát, községet magukban foglaló földvárak. Einhard, Nagy Károly történetírója, kilenc ilyen gyűrűt említ s azt mondja, hogy egynek egynek átmérője akkora, mint Zürich és Konstanz távolsága (50--60 km.). Maga a sánc húsz lépés szélesen és magasan fatörzsekből volt összerakva, a közöket kővel vagy agyaggal kitöltötték, tetejére sűrű pázsitot csinállak és sűrűn fákat ültettek. Csak itt-ott voltak rajtuk keskeny kapuk, amelyeken a lakosság és a hadsereg ki s bevonulhatott. Hogy milyen katonai rend volt azután ezeken belül, érdekesen mutatja az a megjegyzés, hogy a gyűrűkön belül az egyes faluk

olyan távol voltak csak egymástól, hogy egyiktől a másikig az emberi hang, a gyűrűk között pedig úgy, hogy eljuthasson a kürtök hangja, mellyel mindent jelezni szoktak.

Theophylaktos Simokatta azt mondja, hogy a hún származású avarok a leghitszegőbbek és legkapzsiabbak az összes pásztorkodó nomád népek között. A görög író természetesen abból indult ki, hogy a barbárnak, aki letelepedési engedélyt a császártól kért és meg is kapta három hún törzs területét, majd meg a herulok földjét, csak az a kötelessége, hogy a császár gladiátoraként az ő parancsára harcoljon. Állítólag az egyik avar követ mondta volna, hogy az avarok mást mondanak, mást gondolnak, de tulajdonképen a görög politikát jellemezte ezzel, mely egyik barbár népet a másikkal iparkodott megsemmisíteni — barátság és szerződés leple alatt.

Jellemző a görög gondolkodásmódra, hogy hallatlan merészségnek mondja, hogy Baján kagán haragjában cölöphöz kötötte, börtönbe vetette a byzanci követet, mikor az nyersen szemére vetette, hogy nem tiszteli ősi isteneit és a szerződéseket és csak másnap bocsátotta szabadon; de azt egészen természetesnek tartja, hogy a császár az avar követet hat hónapra zárja el. Szerződésszegésnek veszi, hogy az avarok nem akarták megtámadni saját szövetségeseiket, a balkáni szlávokat, de semmi kivetnivalót nem lát abban, hogy a császár a béke megkötését követő nyáron, előzetes hadüzenet nélkül megtámadja Avarországot, rendszeres irtással pusztítsa a lakosságot Avarország belsejében, a Tiszavidéken.

Az avarok jóhiszeműségét, úri eljárását ellenben számos más példa illusztrálhatja. Amikor az előzött

langobard király hozzájuk menekül, szívesen fogadják, védelmet ígérnek neki s a langobard tényleges király háborús fenyegetőzésére — tekintettel a két nép békés viszonyára — nem adják ki, hanem békés távozást ajánlanak neki. Avagy Singidunumnál (Belgrád), mikor a byzanci polgárok megölték több hídépítő munkását, elégtételt követelt s amikor a byzanciak legyőzése után némi sarcot kapott, másutt építette föl a hidat, csakhogy kímélje a várost.

Persze, mikor látták, hogy a görögök ellenük készülődnek, újra fölépítik Singidunum falait, a kagán is felszólítja a görögöket a távozásra s amikor ezek ellenségesen lépnek föl, Baján is védekezni kénytelen. Megesküdött ugyan, hogy ő nem akar rosszat a rómaiaknak, de egyúttal fenyegetőzött, hogy lerontja Singidunum városát, ha egyetlen emberének bántódása esik. Ez valószínűleg be is következett, mert a langobardoktól meg a szlávoktól kapott mesteremberek segítségével hajóhadat meg hidakat építtetett s a város kénytelen volt magát megadni. És Baján úri gesztussal szabadon bocsátotta a lakosságot, sőt az egész őrséget. Ekkor állott hatalma tetőpontján, hadaival elhatolt a hosszú falakig, melyek 40 km.-nyire Konstantinápolyt védték, megverte itt is a görög sereget, úgyhogy a császár és a nép már Ázsiába készült menekülni, mikor ragályos betegség tört ki az avar seregben s egy éjjel elragadta a kagán hét fiát. A csapástól megtört apa egészen a fájdalomnak adja magát, Byzanc megmenekül, a kagán elvonul s megelégszik azzal, hogy a Duna legyen a határ s a birodalom évi adója 120.000 arany legyen.

Ekkora veszedelemből kiszabadulva, a graeca tides természetesnek találta az avarok megtámadását, dacára a békének és sikerült is magát biztosí-

lani, úgyhogy az avarok ez időtől inkább nyugat felé terjeszkedtek az Inn vidékéig s frankok, langobardok, végül meg a bajorok szövetségében hadakoztak, zsákmányoltak kisebb vállalatokban.

A görögök szószegését azonban nem felejtették el s hasonlóval viszonozták. Amikor Heraklios császár (616.) békét ajánlott a kagánnak, ez esküdözött, hogy a legjobb szándékkal van, ámde a találkozás alkalmával különféle utakon csapatokat küldött a „hosszú falak" elfoglalására, úgyhogy a császár alig tudta elkerülni az elfogatást és az avar > hadak kifosztották Konstantinápoly külvárosait. Tíz év múlva, ugyancsak béke idején, valami perzsa király biztatására a tengeren akarták meglepni a görög fővárost, épen mikor a császár a perzsákkal hadakozott. Ez a kísérlet is balul ütött ki. Még nagyobb csapás volt reájuk a horvátoknak és szerbeknek a Száva és Alduna vonalára való telepítése, mert ez mint határőrvidék, a balkáni kalandozásoknak vetett gátat.

Erejük egyébként is megtört. Annál nagyobb hiba volt, hogy a hatalmasan előretörő frankokkal szemben a bajorok védelmére keltek. Nagy Károly vezérei többszörös hadakozás után elfoglalták gyűrűiket, kifosztották, lerombolták telepeiket, köztük a kagán palotáját, „királyi várát", ismételten megtizedelték népüket, úgyhogy Sopron (Oedenburg) körül s a Duna-Tisza közén az „avarok pusztaságát" emlegették, ahol csak töredékek lézengtek az egykor hatalmas népből. Jellemző, hogy a Vág völgyében lakó avarok ekkor már a frank császár védelmét kérték a nyakukra nőtt szlávok erőszakoskodásai ellen.

A jobb sorsra érdemes nép azonban sok tekintetben maga volt oka pusztulásának. Amikor legin-

kább lett volna szükség az egységre, akkor dara bolódtak pártokra á béke és háború meg a kagáni méltóság betöltése ügyében s avarok és bolgárok között is ekkor törtek ki élesen az ellentétek. Azután meg elvesztette ugyan régi harciasságát s mégsem akart alkalmazkodni Nyugat kereszténységéhez, hanem görcsösen ragaszkodott régi életmódjához.

Vallásuk sámánizmus lehetett nekik is. Voltak bűvölőik, szellemidézőik, akik tömjénnel, csengetyűkkel, dobokkal, éktelen robajjal csinálták bajt űző ceremóniáikat. Papjaikról különben azt hitték, hogy jóstehetséggel vannak felruházva. Tisztelték a tüzet, vizet, eget, földet, különösen pedig egy harci Istent, akinek mintegy jelvénye a kard és fegyvere az istennyila, mint erre érdekes utalást látunk Baján esküjében, átkozódásában. Ezeknek himnuszokat énekelnek s az Istennek lovat, juhot, marhát áldoznak, mert félnek Ítéletétől, amely elé citálja pl. Baján is a császárt, mondván: „ítéljen Isten közöltem és Maurikios császár között, az avarok és rómaiak között!“ (De hogy mennyi meggyőződés volt bennük, eléggé jellemzi, hogy a kagán keresztény módra a bibliára is megesküdött és—legalább a görög források szerint — mégsem tartotta meg.) Kereszténységre térni sehogy sem akartak. Az első vesztett frank hadjáratok után a békepártiak megölték a kagánt, és a jogurt s az új kagán fölvette a kereszténységet. De mikor ez sem mentette meg őket országuk feldarabolásától, otthagyták a keresztény vallást és újra fegyvert ragadtak. Hiába. A frankok hadifölénye újra leverte őket s most már — későn — kénytelenek megkeresztelkedni. Fél országuk elveszett, az Inn és Rába köze német terület lett és frankok birtokába került az avarok kincsekben gazdag erőssége, a Szerémség, mely Fran-

cochorion (frank vidék) nevet kapott. A kereszténység szempontjából mégis fontos az avarok uralma; Sirmium és Singidunum elfoglalása, lakosaiknak elköltöztetése megszüntette e vidékeken a keleti kereszténységet s így közvetve a római kereszténység útját egyengette.

Erkölcsi szempontból az eddig érintetteken kívül súlyosan esik latba a többnejűség vagy ehhez hasonló, legalább is a kagánnál. Sőt egyéb bajok is voltak, aminek a következménye pusztító ragály lett a seregben. (Talán első jelentkezése a ragályos nemi betegségnek?) Annál feltűnőbb, hogy a házasságtörést ugyancsak erős megítélésben részesítették, Igen érdekes példája ennek a foroiuliumi hercegnő esete, akinek megtetszett az ostromló avarok daliás kagánja. Noha férje ép az imént esett el a harctéren, fölajánlotta magát és a várost a kagánnak. A kagán elfogadta az ajánlatot, de a város elfoglalása után megalázó kínzások után karóba huzattá a magáról megfeledkezett, hazaáruló asszonyt.

Teljes joggal gáncsolták azután az avarok kapzsiságát. Egyrészt folyton több és több pénzajándékokat követeltek a fenyegetett városoktól és országoktól, úgyhogy a görög vezér alkudozás közben nyíltan megmondta a kagánnak, hogy kapzsiságukat három világ sem tudná kielégíteni. Másrészt meg kalandozásaik alkalmával rengeteg értékes jószágot zsákmányoltak. Nem csoda tehát, hogy amikor Pipin, Nagy Károly fia, elfoglalta az avarok tiszamenti gyűrűit, annyi aranyat, ezüstöt, ékszert szedett össze, hogy tizenöt társzekeret töltöttek meg és ha „addig szegények voltak a frankok, most meggazdagodtak“. (Einhard.)

Mint „urak“, az avarok földmíveléssel, iparral,

kereskedéssel nem foglalkoztak, azt rábízták szolgáikra, annál inkább szerették a szép ruhát, a gazdag lakomákat, a fényes bútorokat, edényeket.

Ruházatuk egyébként aligha különbözött a hűn öltözettől, legfeljebb díszesebb lehetett; süvegükön arany-, ezüstlemez csillogott, valamikor kuszált, rendetlen hajuk elől levágva, hátul hosszúra növesztve, szalagokkal befonva, a vállukat verte, külön sárga fémből készült hajcsíptetővel, csont, sőt elefáncsontfésűkkel szabályosan rendbe szedve, úgy hogy még a byzanci udvar bámulatát is kivívták. Arcuk borotvált.

Ruhájuk bő ing, bugyogószerű nadrág, illetve gatya, csizma, a ruha fölött köpeny, még pedig külön scytha köpenyről is beszélnek. De jellemző, hogy a scytha-köpönyeget a kagán görög várostól követeli hadisarcnak. Hanem aztán ez a ruha — ha csak teheti a gazdája — csupa finomság és dísz. Aranynyaklánc,* aranyfülbevaló ékeskedett az avar lovas vitézen, ruhája selyemből készült aranyszegéllyel s a kagán bizonyára diadémot is hordott a fején. Aranyos övek, aranyozott bronzgombok, szíjdíszítmények, hevederszíjak, aranyos zabla, arannyal díszített fegyverek eléggé tanúskodnak az avarság fényűző hajlamáról. Pedig magukat a fegyvereket is legalább részben nyugatról, a frankoktól vásárolták, úgyhogy háború idején Nagy Károly külön megtiltja, hogy fegyvereket szállítsanak Avariába. Igazi avar díszítmények ellenben a keresztalakú, gömbös fejű, karomalakú díszek, a tölcséres végű karperecek. És itt említjük meg az elefántcsontfaragványokat is, hiszen az ú. n. Lehel kürtje — mely

* A nyakláncok tokjaiban ként tartottak; orvosszernek, babonából, ki tudná megmondani.

persze nem csatakürt — vagy Nagy Károly híres Olifantja egyformán erre a vidékre és erre az időre utalható.

Lehetőleg díszes a lakásuk is. Állandó lakásról az egykorúak nem írnak, csak sátort emlegetnek. Sátra van Bajánnak is, persze díszes, selyemszőnyegekkel; trónusa aranyos szék, mely gyöngyökkel kivarrva, szőnyegekből sátor módjára van készítve; a görög császár aranyos asztalt, aranyos kerevetet küldött neki és Baján nemcsak szívesen fogadja az efféle „ajándékokat“, hanem az ostromolt városoktól maga is követel ezüst-, aranytálakat, finom ruhákat, de már külön ötvösiparnak nem sok emléke maradt reánk — talán a frank pusztítások miatt.

A sok drágaság egy része a feltárt sírokból mégis előkerült. A halottakat ugyanis ők is megbecsülték. Gondosan elkészítették, nem ritkán téglával, fával, hírfával, mohával kibélelték a sírt s a fej számára valóságos párnát csináltak a földből, ha nem épen ülő helyzetben temették el a holttestet. A gyermek nyakán nem ritka a csengő, ami a gyermek életében arra szolgált, hogy hollétét tudassa a másutt foglalkozó édesanyjával. Van azután a sírokban favödör vasabroncsokkal, kard, olló, lándzsa, nyílhegy és sok egyéb, ami az elhunytnak életében kedves vagy — pl. a mesterembernek a szerszáma— fontos volt. A gazdag, előkelő vitézt lovával együtt temették el, de volt eset, hogy csak egy-egy csontot vagy legalább zablát tettek a sírba. Sok helyütt (Győr, Mosón vm.) ló helyett tyúk, kacsa, liba csontjai kerülnek elő a vitézek mellől. A férfi kezébe azonkívül kovát, tűzcsiholó vasat, oldalára kést helyeztek. S a vitéz tiszteletére levágott állatokat nem a sírba dobálták, hanem a temető északi

szélén külön tűzpadon megsütötték, úgyhogy itt mindenféle egyéb állatok csontjai is előkerültek.

Ez már a halotti torra utal, melyet az avaroknál — mint alattvalóik életmódjából következtetjük — különösen gazdagon ültek meg. Konyhájukat különben is kedvelték. A kagán ismételten kér keleti fűszereket a byzanci császártól és nem feledkeztek meg természetesen az ivásról, bár alighanem mézsört ittak bor helyett. De a torkukat ez is megoldotta, zenéjük, nótázásuk (cantilenae) a balkáni szlávoknak annyira tetszett, hogy lakomáikon ők is avar nótákat énekeltek.

Ilyen életmódú nép nem is maradhatott sokáig uralmon. Öntelt, nagy mondásaiknak, hogy ők a föld legszámosabb, legvitézebb, legyőzhetetlen népe, rövidesen kitűnt a tartalmatlansága s ekkor elvesz tették félelmetességüket. Csekély számuk, úri kedvteléseik mellett egyébként is más népek nyomultak előtérbe már uralmok idején: a bolgár és a szláv.

A bolgár alig más, mint a hún s így kulturális szempontból igazi változást nem jelent, annál inkább a szláv, mely szolgai helyzetében, a mellett szinte teljesen kulturális érzék nélkül védett helyekre húzódik, benépesíti, de egyszersmind az újabb kedveért teljesen lerontja a régi római és kelta telepek maradványait, úgy hogy emlékük is kivész az emberek között.

A régi kultúra teljes megsemmisülése, kultúrátIan szláv áradat öntudatlan felistápolása az avar uralom legerősebb tehertétele, mellyel szemben a turáni uralomnak századokon át való fenntartása s ezzel a magyar honfoglalás sikerének előmozdítása az igazi aktíva a magyar nemzet szempontjából.

Néhány szót kell még itt említenünk a *bolgárokról* Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a bolgárok tulajdonképen hún törzsek, melyek volgamelléki bolgár-ugorokkal egyesülve jutottak ehhez a névhez. Egyrészük régebben is itt lakott, azután a kagáni méltóság betöltésén összekülönböztek az avarokkal, sokan visszaköltöztek a Szarmata-síkságra, de 680 körül, tehát 210 évvel a magyar honfoglalás előtt jókora csoportjaik visszatértek erre a területre. Nem megvetendő adat ehhez, hogy a magyar krónikák is épen 210 évvel a honfoglalás elé teszik a magyarok első (illetve második) beköltözését a magyar hazába.

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a bolgárok magyar nyelven beszéltek. Csak annyi a valószínű, hogy akadtak közöttük szép számmal magyarok is, hiszen a magyarok épen az időben Nagy-Bolgárország környékén laktak; amikor tehát a volgai bolgárok ideköltöztek, nem egy vállalkozó magyar csapatot magukkal hozhattak. Maguk a bolgárok török nyelvű nép voltak, mint azt a nagy szentmiklósi aranykincs több edényének fölirata tanúsítja. A hunokról ugyan azt jegyezték föl, hogy a betűkhöz egyáltalán nem értenek, fiaikat sem taníttatják (plane rudes litterarum), ámde a Temes vidékén lakó bolgároknak volt írásuk. Jenisszei- és orchonvidéki türk rovásírás-jelekkel több rövidebb-hosszabb mondást vésték ez iparművészeti remekműszámbamenő aranytálakra, csészékre valami türk nyelven ,mely azonban még nincs teljesen földerítve. Butául boila (bolgár-turk nemes úr) azonban nemcsak bolgároknak volt ura, hanem szlávoknak is, akik zsupánnak (zoapan) tisztelték. Ez a pont nagyszerűen egészíti ki a római korszak adatát, mely Dierna (= Cserna:

Orsova). nevében e területen szlávokat jelez; de világosan igazolja Anonymus értesülését is Glád bolgár fejedelemről, aki bolgárokon és szlávokon uralkodott és kunok segítették. (Amely utóbbi név — Vámbéry szerint — a nyugati törököket általában jelölte.)

De fényesen igazolják Anonymust az avarokra vonatkozó adatok is. A frank háborúk végeztével az avarok meghódoltak és kagánjuk, Zodan (Tudun) Nagy Károlytól hűbérként megkapta a Dunától keletre eső területet és valóban Nagy Alfréd angol király Európa földrajzában a pannóniai és avar pusztaságról beszél, mely után a bolgár föld következik. És most Anonymus Keánt emlegeti, mint a Duna-Tisza közének urát és ennek unokája (más helyütt dédunokája), Zalán, amely nevek veszedelmes hasonlóságot mutatnak a kagán, kán meg a zodan szókkal. (Tekintettel többek között arra, hogy itt idegen ember írásáról van szó s ezeknek helyesírása szerint az o rendesen magyar a hangnak felel meg.) Vág az időpont is: 800-tól 896-ig valóban az unoka, illetve dédunoka kerül sorra* és teljesen megfelel a szemrehányás is: országát szlávokkal és bolgárokkal rakta meg.

így kerülnek az avarok és bolgárok a honfoglalás korába s népeik így kapcsolódnak a magyar történelembe, melyben még Ajtony szerepe is némi megvilágítást nyer Szent István monarchiájával szemben azzal, hogy a bolgár Glád leszármazottja. Igazolást nyer a magyarok iránt barátságos Marót

* A rokon avarságra való tekintettel nem igen foglalkoznak krónikáink az ország közepének megszállásával s a Zalánnal való harc Anonymusnál is csak úgy kerül elő, mint Zalán görög-bolgár segédcsapatainak sikertelen próbálkozása.

kazár fejedelem szerepeltetése is, ha tudjuk, hogy a hunok egyik törzse az akatzir volt (ahogyan az idegenek írták az akkazirt — fehér kazárt).

E néhány adat is eléggé igazolja már most — a szarmatákról nem is szólva — hogy a magyar honfoglalás idején az ország túlnyomórészében turáni elemek voltak uralmon: Árpád népe tehát valóban ősi turáni földre jött s a honfoglalás az itt élő turáni erők egyesítését, megerősítését és biztosítását jelentette.

V. A szlávok.

Ismerve a Vág-völgyében, Dunán, Drávántúl, Temesközben, Tiszántúl és Titeltől Vereckéig lakó turániak tömegeit, uralomra termett egyéniségüket: kellő értékére kell leszállítanunk azt a beállítást, mely a magyar föld és nevezetesen a magyar nemzet kialakulásában és művelődésében a szláv ságnak juttat túlnyomó befolyás. Ellenkezőleg: a szlávok szerepe a kultúra lerombolásában volt aktív és ha átvételről van szó: a szláv tanult a turánitól mint magasabb műveltségű fajtól.*

* Hogy miért nem maradtak ránk épen avar eredetű emlékek, annak csattanós magyarázatát adja Einhard, Nagy Károly honfitársa és életírója, aki szerint a frankok a kagán királyi várát és székhelyét úgy elpusztították, hogy ott emberi lakásnak még nyomát is alig találni, de tanuskodhatik az egész lakatlan Pannónia Az avarok egész nemessége elpusztult, pénzük és hosszú idő óta felhalmozott kincseik a frankok kezébe estek. A királyi várban oly nagy mennyiségű aranyat, ezüstöt találtak és a csatákban annyi értékes zsákmányt szereztek, hogy egy háborúban sem szereztek annyit. — Ennél világosabb magyarázat igazán nem kell.

A hazai szlávokról szóló egykorú följegyzések nem valami gazdagok; belőlük meg a sírleletekből mégis megállapítható, hogy a kultúrában nem emelkedtek magasra.

Ruhájuk nagyjából egyezett a turániak öltözetével, a nadrágot csizmába vagy inkább bocskorba dugták, de otthon készült ruhájuk általában sokkal silányabb. Hajukat fürtökbe fonták és sajátságos hajkarikákba csavarták. (Egyesek szerint a hajkarikák használatát az avaroktól vették.)

Mint katonák nem sokat érnek, nem is megbízhatók, könnyen megszaladnak; de hatalmas számuk már az akkori íróknak feltűnt. Iparkodnak követni az avarok, hunok harcmódját és szekérsánccal, melynek közepére teszik a foglyokat, nagyrészt gyalog harcolnak és mint portyázó előcsapatok kedvteléssel gyújtogatnak, pusztítanak, úgyhogy Procopios égbekiáltónak mondja garázdálkodásaikat. Tényleg.^, kegyetlenkedésben ugyancsak kitűnnek: a karóbahúzás pl. az ő föllépésükkel lesz ismeretessé. Itt-ott lesvetéssel, verembeejléssel próbálkoznak; van eset, hogy nagy szikladarabok legörgetésével, fejszékkel hadakoznak s a tengerparton kalózok is akadnak közöttük. A hajó vagy inkább dereglye építésében különben a szárazföldiek is fölhasználhatók, mint Baján intézkedéseiből látjuk.

Ahol tehetik, magas hegyekbe, mocsarak közé húzódnak és onnan járnak ki rablókalandokra, de tanyájuk őrzésével már kevésbbé törődnek. Esetleg gradot építenek kőből, lehetőleg meredek sziklákon, míg a síklakó avar és hún földvárakat kedvelt. (Szabolcs, Bihar stb. — nem is említve a szarmata erődítményeket.)

A hegyekből leköltöző szlávok kis falvakat ápí-

tenek, fából, sárból készült kunyhókban laknak, de még szívesebben telepszenek a régi római telepek romjai közé, anélkül hogy sejtelmük volna Rómáról, a római helynevekről és intézményekről. Az avar, a hún jórészt pusztán, sátorban, faházban lakott, a városokkal nem törődött; a szláv odatelepedett, de a romokat is széthordta. így veszett ki teljesen a római világ emlékezete hazánk földjén. Új városok keletkeznek ugyan (Zalavár, Pécs stb.), de ezeknek csak építőmunkásai szlávok, az építőmesterek Salzburgból, Itáliából jönnek.

Napról-napra éldegélnek. Uraik parancsát szinte vakon követik, vezér nélkül valósággal tehetetlenek. Amikor az avarok az antokkal hadakoztak, ezek szavazással követet választottak és elküldték az avarokhoz. Ámde egy jóbarátjuk felbiztatta az avarokat, öljék meg a követet, a tekintélyes ember elvesztésével az antok teljesen tehetetlenek lesznek. így is tettek, annyival is inkább, mert a követ gőgösen és elbizakodottan lépett föl. És valóban most már teljesen szabadon pusztíthatták az antok országát, szerezhettek foglyokat és zsákmányt.

Állami életre valósággal képtelenek voltak. Szvatopluk Nagy Moraviája hamarosan felbomlott és a dunántúli kis szláv fejedelemségek igazában frank hűbérek voltak; ők az avarok és bolgárok földmívelő szolgái, sőt társai a harcokban is. Igazi szláv intézmény azonban a házközösség (zadruga), melynek élén az öreg családfő mint korlátlan úr, zsupán állott s hatalma kiterjedt az egész nemzetségre. A kral, a knyaz ellenben idegen szó már: egyik turáni, másik germán eredetű.

Agyagiparuk nagyon kezdetleges, a fafaragáshoz már inkább értenek; fából készül a legtöbb szerszámok, edényük is. Az állattenyésztésben a

szarvasmarhán kívül leginkább a méhet kedvelik, de nem feledkeznek meg azután a mézsörről, mely kedvenc italuk.

Az ivásra talán legtöbb alkalmat — a vallásuk adott. Voltak bálványaik (pl. Szventimir kőszobor Galíciában), egyes magányos szirtek tetején áldozóhelyeik, legfőképen pedig babonáik. Nagyon megbecsülték halottaikat: a halotthamvasztással szemben mindenfelé a temetést teszik általánossá. Halottjaik tiszteletére ők is nagy tort ülnek, amelyen aztán olyan alaposan megittasodnak, hogy akár egy hadsereg közeledését sem veszik észre (egyik balkáni törzsnél is). Lakoma közben avar nótákat énekelnek. Zenéjükről nincsen említés azon a néhány szlavón kívül, akik citharával járnak be messze vidékeket s ezért fegyvert egyáltalán nem viselnek.

A kereszténység terjesztésére Cyrill és Method vállalkoznak és a siker biztosítására behozzák a szláv liturgiát (glagolita nyelv), sőt számukra Cyrill a görög abc mintájára megalkotja a cyrillbetűket is. Methodiost Moravia és Pannónia püspökének a pápa is elismeri és székhelyül Sirmiumot jelöli ki. Nem kevesebbet jelentett ez, minthogy a vallás útján Magyarország földje Kelethez csatlakozik (880 k.), hiszen a nyugati térítés igazán nem sok sikert ért el — a frank hódítás dacára.

A magyar honfoglalás eszerint egyenesen Nyugatnak tett szolgálatot, mikor ezt a felszínes kereszténységet megakadályozta terjeszkedésében, s hiszen a szlávok „megnyírván álkeresztény fejüket“, ismét pogányok lettek. Szlovének, morva-pannon szlávok szókincsével, vagy inkább kiejtésével vette át a magyarság a keresztény vallásra vonatkozó latin szavakat, sőt a frank állami berendezkedés

műkifejezéseit, de turáni akaraterő magát e szlávságot is Nyugathoz és műveltségéhez kapcsolta épen akkor, mikor nyers tömegeivel és görög propagandával ezt a területet Kelethez készült csatolni.

Végszó.

A magyar honfoglalás előtt ugyancsak kevés az esemény, melyet biztosan tudunk, melyre biztosan lehet építeni s belőle következtetni. Annál fontosabbak tehát a művelődéstörténelemnek gyér, mégis jól tájékoztató, megbízható és ellenőrizhető adatai.

És ha ezek világánál — röviden bár — áttekintünk e régmúlt századokon, valami megnyugtató önérzet, bízó reménység kél az ember szívében. Amióta ismerjük az emberek hovatartozását — Kr. e. 700 óta — laktak itt turániak minden időkben. Érték őket csapások, olykor-olykor közel voltak a megsemmisüléshez“; de mindig újult erővel támadtak föl új életre. Turáni élet, turáni küzdelmek, turáni műveltség emlékei bizonyítékai a turáni magyarság jogának ősi földjéhez, biztosítékai a történelmi igazságszolgáltatás bizalommal, joggal várt ítéletéhez egy turáni nemzet életének-halálának döntő kérdésében.

Felhasznált irodalom.

Ammianus Marcellinus reánk maradt történeti könyvei. Ford. Pirchala Imre. I—II. Budapest, 1916—17.

Agathias Scholasticus De imperio et rebus gestis Justiniani imperatoris 11. V. Venetiis, 1729.

Cassiodorii senatoris Variae. Mommsen. Berolini, 1894. (Monumenta Germaniae Historica. Auct. antiquiss. torn. XII.)

Erdélyi László: Magyar művelődéstörténet I. korszak, ősi művelődés. Kolozsvár, 1915.

Frőlich Róbert: Magyarország területe a római hódítás előtt. *Kuzsinszky* Bálint: Pannónia és Dácia. *Nagy* Géza: Magvarország története a népvándorlás korában. Budapest, 1895.

Grupp György: Kulturgeschichte des Mittelalters. I—V. Stuttgart, 1907.

Hampel József: A bronzkor emlékei Magyarhonban. I—III. Budapest, 1886—96. A régibb középkor emlékei Magyarhonban. I—II. Budapest, 1894—97. Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907.

Havas Sándor: Budapest régiségei. I—IV. Budapest, 1889—92.

Hillebrand Jenő és *Bella* Lajos: Az ősember és kultúrája. Budapest, 192 .

Hoernes Móric: Natur und Urgeschichte des Menschen. I—II. Wien—Leipzig, 1909. Kultur der Urzeit. I—III. Leipzig, 1912. Urgeschichte der Menschheit. Wien—Leipzig, 1912.

Jordanes: A gótok eredete és tettei. (Bokor János: Középkori krónikások. III.)

Karácsonyi János: A magyar nemzet őstörténete 896-ig. Nagyvárad, 1924.

Márki Sándor: Szent Paulinus és az avarok. (Századok 1904. 917—934.)

Menander Protector tört. művének fennmaradt töredékei. (Lukinich Imre: Középkori krónikások. IV.)

Mészáros Gyula: A nagyszentmiklósi kincs rovásos feliratainak megfejtése. (Ethnographia, 1915.) Vita e kérdésről. (U. o.)

Paulus Diaconus: A longobárdok története. (Gombos Albin: Középkori krónikások. I.)

Petz Vilmos: Ókori lexikon. I—II. Budapest, 1902—04.

Procopios: De bello Gotthico. Venetiis, 1729.

Pulszky Ferenc: Magyarország archaeologiája. I—II. Budapest, 1897.

Salamon Ferenc: Buda-Pest története. I. Budapest, 1878.

Theophylaktos Simokatta Historiarum 11. VIII. Venetiis, 1729.

Vámbéry Ármin: A magyarok eredete. Budapest, 1882.; A magyarság bölcsőjénél. Budapest, 1914.

Wosinszky Mór: Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig.

Különösen ki kell emelnünk továbbá: *Alföldi* András, *Bella* Lajos, *Börzsönyi* Arnold, *Darnay* Kálmán, *Éber* László, *Finóly* Gábor és István, *Gubicza* Kálmán, *Hekler* Antal, *Jósa* András, *Kuzsinszky* Bálint, *Lehóczky* Tivadar, *Márton* Lajos, *Marosi* Arnold, Br. *Miske* Kálmán, *Nagy* Géza, *Németh* Gyula, *Oroszlán* Zoltán, *Posta* Béla, *Reinecke* Pál. *Supka* Géza, *Takács* Zoltán, *Thallóczy* Lajos, *Téglás* Gábor és mások cikkeit az „Archaeologiai Értesítő“ évfolyamaiban és hálás köszönettel tartozom azonfelül *Alföldi* András és *Fettich* Nándor uraknak a szarmata-hun kérdésben végzett nagyértékű kutatásaik szíves közléséért.

Az egyházmegyei hatóság 1890/1924. és a bencésrend 87/1924. sz. a. kelt jóváhagyásával.